קרין ברזילי־נהון*
גד ברזילי**

חופש הביטוי המעשי והמדומיין באינטרנט: צל בטלותה והולדתה המחודשת של הצנזורה

מבוא ◂ א. ירידת מעמדה של ההסדרה המדינתית ◂ 1. מודל ישן ומודל חדש של צנזורה: הסדרה מדינתית וחופש ביטוי מעשי ומדומיין באינטרנט ◂ 2. מרחבים של קהילות וירטואליות: גבולות החופש וצנזורה של הסדרה עצמית – מיפוי של קהילות וירטואליות ◂ ב. עליית מעמדה של ההסדרה העצמית ◂ 1. מנגנוני הסדרה עצמית ברשת המקוונת ◂ 2. מי מצונזר? מעבר למסך האשליות בנוגע לחופש הביטוי הווירטואלי ◂ ג. מודל רצוי של חופש ביטוי

מבוא[1]

האינטרנט שינה היבטים מרכזיים של הצנזורה וחופש הביטוי בחיים הפוליטיים והחברתיים של קהילות ופרטים. אחת הדוגמות לכך היא פרשת אל"מ מיכאל (מייק) אלדר, שרק מקצתה היה ידוע עד כה לאנשי מחקר ולהדיוטות כאחד. מייק אלדר נאבק במשך שנים לפרסם את ספרו דקר למרות סירובן של רשויות הביטחון בישראל לאפשר את הפרסום בנימוק כי בפרטים שהתפרסמו בספר יש סכנה ממשית וקרובה לוודאי לבטחון המדינה. בית־המשפט העליון לא ביטל את צו איסור הפרסום שהוטל על הספר, ואף הגדיל לעשות והטיל איסור פרסום על צו איסור הפרסום המקורי.

האינטרנט נהפך זה כבר לתופעה מרכזית בחוויה הציבורית של משטרים פוליטיים רבים, ובכלל זה בישראל. קטעים מתוך הספר שנאסר רשמית לפרסום, וכן דיונים ביחס אליו, הופיעו בצורות שונות באתרי אינטרנט שונים.[2] בדיון בבקשת רשות ערעור על

---

* בית־הספר למידע, אוניברסיטת וושינגטון.
** החוג למדע המדינה והתוכנית למשפט, חברה ופוליטיקה, אוניברסיטת תל־אביב; בית־הספר ע"ש ג'קסון ליחסים בין־לאומיים והתוכנית למשפט השוואתי וחקר חברות, אוניברסיטת וושינגטון.

1 ברצוננו להודות לתפוז על שסיפקו לנו את הנתונים הבסיסיים למחקר; לחבר־הכנסת מיכאל איתן, יושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, על שסיפק לנו מסמכים שונים הקשורים למעמד הצנזורה בישראל; לאל"מ מיכאל (מייק) אלדר על שניאות לשוחח עימנו; וליון פדר, העורך הראשי של **Ynet**, שהעיר הערות חשובות על טיוטות קודמות. כמו־כן ברצוננו להודות לד"ר מיכאל בירנהק, למיכל פרי, לרונן וודלינגר, לרותי ויסנביק, לאייל ממו, לבן שלו ולשופטים האנונימיים של פרק זה על הערותיהם המועילות על טיוטות המאמר. האחריות לכתוב כולה שלנו.

2 דוגמות לפרסומים של קטעים שונים מהספר דקר ושל דיונים בנושא צנזור הספר ניתן למצוא, למשל, באתרים: www.tip.co.il, www.global-report.com, www.halemo.

החלטת בית־המשפט המחוזי,[3] ציין בית־המשפט העליון כי "עיון במוצגים שהוצגו בפני בית המשפט, מעלה מסקנה ברורה לפיה בעיתונות הכתובה (ולא רק באינטרנט) פורסמו דברים מפי גורמים בטחוניים רשמיים בכירים ולפיהם בספר 'דקר' נערכו שינויים בעקבות דרישת המדינה. לפיכך, לא יכולות כיום רשויות הביטחון לעמוד על כיבודו של הצו האוסר על פרסומם של דברים אלה".[4] אולם בסופו של דבר המשיך בית־המשפט העליון את הסטטוס־קוו של איסור הפרסום, ופסק כי "אין לומר כי בקשר לעניין זה חלו התפתחויות חדשות המצדיקות את הסרתו של צו איסור הפרסום".[5] עם זאת, למרות האיפול הרשמי על צו איסור הפרסום, התפרסם פסק־הדין באתר האינטרנט של בית־המשפט העליון עצמו, כך שהיה נגיש לכל דכפין.

לפרשת אלדר היו היבטים נוספים שהדגישו את השפעת האינטרנט על חופש הביטוי והצנזורה. ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, בראשותו של חבר־הכנסת מיכאל איתן, קיימה ב־7.6.2004 דיון במקרהו של אלדר. הפרוטוקול של דיוני הוועדה צונזר,[6] אך לא על־ידי הצנזור הצבאי הראשי, שסבר כי אין כל צורך בצנזור שכן ממילא פורסמו קטעי הספר באתרי אינטרנט שונים בארץ ובעולם, אלא על־ידי פרקליטות המדינה, אשר ביקשה להטיל את הצנזורה מטעמים של בטחון המדינה, כפי שהיא נוהגת לעשות בשנים האחרונות.[7] רק בעקבות מחאתו של חבר־הכנסת איתן הסכימה הפרקליטות להסיר את צו איסור הפרסום שהוטל על הפרוטוקולים.[8] עם זאת יישמה הפרקליטות את הצנזורה עצמה, על־ידי צביעה בשחור של תוצאות החיפוש המתקבלות מהקשת השם "מייק אלדר" במנוע החיפוש של "גוגל". איסור כזה הינו חסר משמעות, שכן בניגוד לאפשרות להטיל צנזורה על עיתונות כתובה, למשל, אין דרך יעילה למנוע נגישות של המשתמשים לתוצאות אשר קיימות ממילא ומופקות על־ידי מנועי החיפוש, בהנחה שמנועי החיפוש עצמם לא צנזרו את המידע.

פרשה זו ממחישה כי לאינטרנט יש יכולת ממשית להוביל בפועל לצמצום בהיקף הצנזורה המדינתית על סוגיה ולגידול בהיקף חופש הביטוי. הבעיה של הגופים השונים אשר מיישמים ואוכפים את הצנזורה לסוגיה השונים בארץ אינה רק בעיית אכיפה, אלא גם בעיה של מודעות לגבי היכולות וצורות השיח המתרחשות באינטרנט. עם זאת, פרקליטות המדינה ובית־המשפט העליון נעשים מודעים בהדרגה לכך שבצד הפרסום בנושאי ביטחון

net/edoar, www.nevo.co.il ואף בפורומים רבים בתפוז, ב־**Ynet**, ברוטר.נט וב־**Nrg** (מעריב).

3 רע"א 5158/03 **אלדר נ' מ"י – משרד הביטחון**, תק־על 2004(3), 1474 (להלן: עניין אלדר).

4 **שם**, בפסקה 4.

5 **שם**, בפסקה 5.

6 פרוטוקול מס' 233 מישיבת ועדת החוקה, חוק ומשפט, מיום 7.6.2004.

7 את הפרוטוקול המצונזר ניתן למצוא באתר הכנסת [http://www.knesset.gov.il/committees/heb/material/data/H18-07-2004_15-25-37_cenzor5.rtf]. כן ראו "ח"כ איתן פירסם באינטרנט פרוטוקול שצונזר" **Ynet** 19.7.2004 [http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2949560,00.html].

8 ראו מכתבו של עו"ד שי ניצן, המשנה לפרקליט המדינה, אל חבר־הכנסת מיכאל איתן, יושב ראש ועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת, מיום 1.8.2004. העתק של המכתב מצוי בידי המחברים.

באתרי האינטרנט הגדולים והרשמיים הפועלים על־פי כלליה של ועדת העורכים[9] של העיתונות בישראל (למשל: **Ynet**,[10] **Nrg** והארץ), מתרחש פרסום של נושאים בטחוניים גם באמצעות קהילות וירטואליות ואתרים וירטואליים אחרים בישראל ומחוץ לה אשר אינם עוברים לרוב סינון וחסימה על־ידי בעלי האתר שבו הם מתארחים או שממנו הם מופעלים, או אינם כפופים כלל לכללי הצנזורה בישראל. פרק זה מרחיב את היריעה, ועוסק בצנזורה הרשמית ובעיקר בצנזורה הלא־רשמית באינטרנט. כוונתנו לבחון כיצד מתרחשת באינטרנט צנזורה בלא מעורבות ישירה של מנגנוני המדינה.

לנוכח חשיבותו הגדֵלה של האינטרנט לחופש הביטוי, נבקש לטעון בפרק זה את שלוש הטענות הבאות:

1. המודל המוכר והקלסי של הצנזורה – כלומר, צנזורה מדינתית על־ידי רגולטורים – איבד רבות מחשיבותו לנוכח קיומו של העולם המקוון. בהקשר הספציפי הישראלי, נכון אומנם שפסיקת בג"צ בעניין **שניצר**[11] לא הביאה בהכרח לידי שינוי משמעותי בהיקף הצנזורה הבטחונית, שכן את מקומה של הצנזורה הצבאית, שריככה את מדיניותה, תפסו גורמי ביטחון שונים ופרקליטות המדינה, שדרשו צווי איסור פרסום;[12] אך לטענתנו, האינטרנט הוסיף נדבך חשוב להיחלשותה של הצנזורה המסורתית – הצבאית והאזרחית כאחד – כפי שהייתה מוכרת בספרות התיאורטית וההשוואתית.
2. עם זאת, בניגוד לדעה הרווחת, האינטרנט אינו נקי מצנזורה, וחופש הביטוי בו אינו מוחלט, אלא מוגבל. קיימות באינטרנט מערכות של הסדרה עצמית גם בנוגע לחופש הביטוי. נדגים זאת באמצעות מחקר אמפירי שערכנו על קהילות וירטואליות בישראל. טענתנו העקרונית היא כי המרחב המקוון כולל בתוכו מנגנוני הסדרה וצנזורה של חופש הביטוי שלא היו מוכרים עד כה בספרות המקצועית, שכן מדובר במנגנוני צנזורה מעשיים, ולא רשמיים.
3. ברמת המודל הרצוי, אנו סבורים כי יש צורך בהסדרה עצמית, וכי ההסדרה העצמית באינטרנט עדיפה על הסדרה מדינתית. נמחיש את המודל הרצוי על בסיס אותו מחקר אמפירי שערכנו על קהילות וירטואליות בישראל. בהמשך הפרק נבהיר את היתרונות, הבעיות והאתגרים הטמונים במודל של הסדרה עצמית באינטרנט כתחליף לצנזורה מדינתית.

---

9 כלליה של ועדת העורכים הינם הבסיס המשפטי להסדרי הצנזורה המוסכמים בין הצנזור הצבאי הראשי לבין עורכי העיתונות וכלי־התקשורת בישראל. הכללים כוללים יותר ממאה נושאים שבהם העיתונות מסכימה להימנע מפרסום ללא אישור מוקדם של הצנזורה. לפירוט בעניין זה ראו זאב סגל "הצנזורה הצבאית: סמכויותיה, ביקורת שיפוטית על פעולותיה והצעה להסדר חלופי" **עיוני משפט** טו(2) (תש"ן) 311.

10 עידו קינן "עורך Ynet: טעיתי כשצנזרתי את הקרב בג'נין" **נענע 11.2.2004** [http://net.nana.co.il/Article/?ArticleID=105561&sid=10].

11 **בג"צ 680/88 שניצר נ' הצנזור הצבאי הראשי**, פ"ד מב(4) 617.

12 רונן ברגמן "משחקים פטריוטיים: ערכים מתנגשים – זכות הציבור לדעת מול השמירה על בטחון המדינה: שורת מקרי מבחן מעדות ראשונה" **פוליטיקה** 13 (2005) 65.

הפרק מחולק לשלושה חלקים עיקריים, אשר מקבילים לשלוש טענותינו לעיל. החלק הראשון דן בירידת מעמדה של הצנזורה המדינתית המוכרת לנו. לאחר־מכן, בחלק השני, נדון בממצאי המחקר האמפירי, ונדגים וננתח כיצד מתקיימים מנגנוני צנזורה באינטרנט. לבסוף, בחלק האחרון, נציע קווי־מתאר למודל רצוי.

א. ירידת מעמדה של ההסדרה המדינתית

1. מודל ישן ומודל חדש של צנזורה: הסדרה מדינתית וחופש ביטוי מעשי ומדומיין באינטרנט

כל צנזורה מהווה פגיעה חמורה ביותר בחופש הביטוי, ומגבילה לפיכך חירות יסודית בדמוקרטיה. ענישה בדיעבד, בעקבות הפרסום, מהווה גם־כן סוג של צנזורה, אולם פגיעתה בחופש הביטוי חמורה הרבה פחות מן הצנזורה מלכתחילה, אשר מונעת מראש דבר פרסום והבעת דעה. הצנזורה הנהוגה כיום בישראל בנושאים של צבא וביטחון הינה בגדר "מניעה מוקדמת", ובכך פגיעתה בפלורליזם של השיח הציבורי, ובחופש הביטוי במיוחד, הינה חמורה ביותר, אף שהיא כפופה ישירות למסגרת ההסכמות של ועדת העורכים, ואף שבמקרים של גופי תקשורת מחוץ להסדרי הוועדה מתקיים – לכאורה לפחות – פיקוח של בית־המשפט העליון. כפי שנראה בהמשך הפרק, יש גם צנזורה חברתית, שעניינה אינו בהגבלת חופש הביטוי על־ידי סוכניה הרשמיים של המדינה, כי אם בהגבלת חופש הביטוי באמצעות הציבור עצמו, האוכף בפועל איסורים חברתיים שונים על הבעת עמדות שנתפסות כביקורתיות מאוד או כפריפריאליות. צנזורה חברתית עלולה להביא לידי פיחות חמור מאוד בחופש הביטוי, וסכנתה לדמוקרטיה הינה רבה.[13]

בפסק־דינו של בג"צ בעניין הסרט "ג'נין־ג'נין"[14] התייחסה השופטת דליה דורנר לערכה ההולך ופוחת של הצנזורה על סרטים, ונימקה זאת, בין היתר, בעצם תפקידו וקיומו של האינטרנט. האינטרנט אומנם לא היה הבסיס העיקרי להחלטתה לא למנוע את הקרנת הסרט לציבור, אך חשוב לשים לב לטענתה של דורנר, אשר ציינה כי אפילו היה בג"צ אוסר את הקרנתו של הסרט באולמות הקרנה ציבוריים, ממילא הייתה הצפייה בו נעשית באינטרנט.[15] בכך ביטאה דורנר מגמה מסוימת של הכרה בתוספת החשובה של

---

13 להרחבה בעניין זה ראו: Robert A. Dahl *Democracy and Its Critics* (New Haven, 1989); William J. Brennan Jr. "The American Experience: Free Speech and National Security" *Free Speech and National Security* (London, Shimon Shetreet ed., 1991).

14 בג"צ 316/03 **בכרי נ' המועצה לביקורת סרטים**, פ"ד נח(1) 249.

15 **שם**, בפסקה 14 לפסק־דינה של השופטת דורנר. לדיון בהשלכותיה של ההתפתחות הטכנולוגית על הצנזורה בהקשר של הסרט "ג'נין־ג'נין", ראו יונתן יובל "צנזורה על סרטים בתנאי טכנולוגיה מבוזרת: מ'יומן סומיילי' ועד 'ג'נין, ג'נין'" **עיוני משפט** כח(2) (תשס"ה) 555. ראו גם בג"צ 5432/03 **ש.י.ן. נ' המועצה לשידורי כבלים ולשידורי לוויין**, פ"ד נח(3) 65, בדבר שידור ערוץ פלייבוי בכבלים, שגם בו העירה השופטת דורנר הערה בדבר השפעת האינטרנט, בפסקה 17 לפסק־הדין.

האינטרנט לדמוקרטיזציה של החיים הציבוריים. עוד הבהירה נכון דורנר כי האינטרנט החליש מאוד את מנגנוני הצנזורה המסורתיים, דהיינו, את אלה של המדינה. אך האם האינטרנט עצמו אינו מרחב שמתקיימת בו צנזורה על חופש הביטוי? האם במקום שבו אין צנזורה מדינתית רשמית גם לא תתקיים בהכרח צנזורה חברתית א־פורמלית או צנזורה פורמלית ברמת הקהילה? הבה נתבונן בעמקות במשמעויותיו של האינטרנט ביחס לצנזורה ולחופש הביטוי.

חופש הביטוי במדינות דמוקרטיות ממלא תפקיד חשוב בקידום פלורליזם חשיבתי והתנהגותי. הספרות המקצועית במדע המדינה ובפילוסופיה הפוליטית מונה טעמים מרכזיים לחשיבותו: התפתחותו האישית והגשמתו העצמית של הפרט; האוטונומיה של הפרט לבחור השקפות, אמונות והתנהגויות; הצורך של כל ממשל וכל משטר פוליטי ליהנות ממבחר של חלופות למדיניות ציבורית; השתתפות של קבוצות ויחידים בתהליכי קבלת החלטות ממשליות; ואפשרות הביטוי של קבוצות תרבותיות, קהילות ומוסדות כחלק ממרקם של רב־תרבותיות. נוסף על כך, וחשוב לא־פחות – חופש הביטוי הינו חירות אשר מסייעת בקידום הידע האנושי, ומבטיחה, או לפחות מאפשרת, רמה מינימלית של חשיפת האמת ודיווחיות (accountability) של הממשל.[16] במדע המדינה, למשל, חופש הביטוי הינו אחת מאמות־המידה המרכזיות למדידת היקפה ועוצמתה של הדמוקרטיה במשטר פוליטי נתון. יכולתם של האזרחים והתושבים לבטא את קולם במשטר פוליטי נתון הינה תנאי הכרחי להגדרתו כדמוקרטיה.

אין תיאוריה דמוקרטית שיכולה להתעלם כיום מהשפעותיו מרחיקות־הלכת של האינטרנט על חופש הביטוי. האינטרנט שינה את כללי השיח הפוליטי בדמוקרטיות שונות בכך שיצר מרחב חדש של התדיינויות והתנהגויות אינטראקטיביות. אולם עלינו להיזהר מלתת לאינטרנט פרשנות אחת שתכליל את כל האינטרנט כישות אחת וכמשמעות אחת. התייחסות אל האינטרנט באופן כוללני, כאל מושג אחד, הינה פשטנית. עלינו להתייחס לסוגים שונים של יישומים באינטרנט, שכן לכל יישום באינטרנט יש מאפיינים שונים של מרחב שיח.[17] למשל, השיח ברשימת תפוצה[18] יהיה שונה בדרך־כלל מהשיחים שיתנהלו בקהילות וירטואליות מסוג אחר, ואלה יהיו שונים מסוגי השיח הנהוגים בתגובות של גולשים על כתבות באתרי תוכן באינטרנט (talk-backs). כך, השיח ברשימת תפוצה ינוהל בדרך־כלל על־ידי מנהל רשימה באמצעות כללים מוכתבים מראש לגבי השיח, ואילו תגובות על כתבות יתאפיינו יותר בשיח דינמי, בשיח בלתי־צפוי ואפילו בהשתלחויות, ופחות במגמת שיח מכוונת. ניתן אף להיות ספציפיים יותר ולומר כי יש שוני גם בהתנהגות ובשיח של קהילות וירטואליות שונות. למשל, כללי הדיון בפורומים

16 ראם שגב חופש הביטוי נגד רשויות המדינה: הצעה לביטול האיסורים על ביטויים הפוגעים במעמדם של שופטים ועובדי ציבור (בהנחיית מרדכי קרמניצר, 2001) 1.

17 ראו דברים דומים שאמר השופט מישאל חשין בתב"מ 16/01 התאחדות ספרדים שומרי תורה נ' ח"כ אופיר פינס, פ"ד נה(3) 159.

18 רשימות תפוצה הינן רשימות דיוור אלקטרוני לקבוצת אנשים בעלי עניין מסוים. לגבי קהילות וירטואליות ראו הגדרה מקיפה בהמשך חלק זה. בתנאים מסוימים רשימות תפוצה יכולות להיחשב קהילות וירטואליות.

מקוונים שונים מאלה של קבוצות־דיון, שניהם שונים מן הכללים הנהוגים בצ׳ט וכדומה.[19] בחלק זה אנו מבקשים להדגיש את ההיבטים המשותפים של השיח החברתי המתנהל ביישומים המרכזיים באינטרנט,[20] ואילו בחלק הבא נתמקד בקהילות וירטואליות ובחופש הביטוי.

האינטרנט שינה את חופש הביטוי בצורות שונות. *ראשית*, למרות פערים בנגישות לאינטרנט במדינות שונות, תפוצת המידע רחבה יותר באופן כללי. ניתן כיום להגיע לקהל רחב ביותר באופן חוצה גבולות, על־ידי שליחת המידע לשומרי־סף שונים הנמצאים בעמדות כוח שונות באינטרנט.[21] *שנית*, מהירות התפוצה של הפרסום ברשת האינטרנט גבוהה בהרבה מאשר אי־פעם בעבר, ועלות מעבר המידע נמוכה יותר לאין שיעור מאשר אי־פעם בהיסטוריה של מדינות הלאום.

שלישית, יכולת פרסום המידע תלויה באופן משמעותי מאוד ברצונו וביכולותיו של הפרט עצמו. אם בעבר הסתמך הפרט על מתווכי תקשורת שונים (כגון עורכי עיתונים) על־מנת לפרסם ביטויים, כיום, בעידן האינטרנט, התעצמה מאוד יכולתו של הפרט לפרסם את דבריו מבלי להיות תלוי בשיקול־דעתו של מתווך זה או אחר – לדוגמה, על־ידי הקמת אתר פרטי והעלאת מאמרים או פריטי מידע אחרים באופן עצמאי, או על־ידי פרסום בקהילות וירטואליות שאין להן מנהלים ואשר הכל מועלה בהן אוטומטית ללא צנזורה. עם זאת, למרות כוחו של הפרט לבטא את עצמו ברשת המקוונת, הרשת אינה כה דמוקרטית ופתוחה כפי שהדברים יכולים להצטייר. סטטיסטיקות עדכניות מלמדות שתשומת־ליבם של משתמשי האינטרנט מתרכזת ברובה במספר קטן ביותר של ספקי תוכן.[22] לכן, מצד אחד, אומנם קל יחסית לתקשורת המסורתית לפרסם ברשת המקוונת באמצעים שונים, אולם מצד אחר, כדי שלחופש הביטוי תהיה משמעות מעשית של שיח והשפעה, על המשתמש באינטרנט לפרסם אצל ספקי תוכן בולטים בלבד, ומספרם של אלה קטן יחסית, כאמור.

רביעית, הרשת המקוונת מעניקה אפשרויות רבות יותר לשמור על האנונימיות של

---

19 פורומים וקבוצות־דיון (newsgroups) הינם קבוצות אשר דנות בנושאים מסוימים בצורה א־סינכרונית. ההבדלים בין השניים מתרכזים בתזמון של קריאת ההודעות, בגישה להיסטוריית ההודעות ועוד. צ׳ט, לעומת זאת, הינו סוג של תקשורת בזמן־אמת בין שני משתמשים או יותר באמצעות המחשב.

20 לדיון מקיף בנושא השיח המקוון ראו יעקב הכט ״השיח המקוון – כמתווך חברתי״ **מגאזין ברשת (2004)** [http://www.isoc.org.il/magazine/magazine4_8.html].

21 המונח ״שומר־סף״ התייחס בעבר לאנשים בעמדות־מפתח שיכלו להפעיל בְּרירה. ברזילי־נהון הגדירה את התפקיד של שומרי־הסף ברשתות בצורה חדשה. על־פי הגדרתה, שומרי־הסף הם ישויות (אדם, ארגון או ממשלות) שיש להן שיקול־דעת לגבי עצם ההפעלה ומינון ההפעלה של מנגנונים של שליטה במידע ברשתות. לפירוט רב יותר ראו: Karine Barzilai-Nahon *Gatekeepers and Gatekeeping Mechanisms in Networks* (unpublished Ph.D. dissertation, Tel-Aviv University, 2004) [http://www.ischool.washington.edu/karineb/html/pub/PhDBarzilai.pdf].

22 גל מור ״אינטרנט ישראלי: פחות מסחר, יותר חו״ל״ **Ynet** 15.5.2003 [http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2443595,00.html]. הדבר נכון אף לספקי תוכן ולפורטלים בארצות אחרות. פירוט על כך ניתן למצוא אצל: Barzilai-Nahon, *ibid*.

המשתמשים המתבטאים בה, יחסית לתקשורת לא־מקוונת,[23] או לפחות נתפסת ככזו.[24] אנונימיות זו מאפשרת העצמה של חופש הביטוי, במיוחד לקבוצות־שוליים, אשר יכולות בדרך זו ליטול חלק מרכזי יותר בשיח הפוליטי־החברתי. מצד אחר, אמינות הפרסומים ברשת המקוונת אינה יכולה להיבחן לעומקה כפי שנעשה בצורה מעט שיטתית יותר בעיתונות המסורתית, שאינה מקוונת. *חמישית*, בניגוד לתקשורת המסורתית, האינטרנט הינו טכנולוגיה הטרוגנית המייצרת בו־זמנית סוגים שונים של יישומים ומרחבים וירטואליים מגוונים של התייחסויות־גומלין בין־אישיות וקבוצתיות. ככזה, האינטרנט מאפשר צורות שונות של ביטוי, היכולות להעביר מסר דומה בדרכים שונות בו־זמנית.

שישית, אכיפה רגולטיבית על תוכני מידע ברשת המקוונת נהפכה לבעיה מורכבת ביותר. רגולטורים רשמיים – מוסדות המדינה השונים – מוגבלים ביכולת האכיפה ברשת המקוונת. לדוגמה, בתקופת ההכנות לפלישה האמריקנית לעיראק פנתה הצנזורית הצבאית הראשית לשעבר, תא"ל רחל דולב, לאתרים פופולריים מקוונים (אתרי חדשות, פורטלים וגם אתרים אלטרנטיביים לאתרים הממסדיים), וביקשה מהם לשים לב להנחיות הצנזורה,[25] ומשרד המשפטים פנה לכמה אתרי אינטרנט בדרישה להקפיד יותר על סינון תגובות לוחמניות ומפֻרות חוק.[26] פניות ממסדיות אלה מעידות על הקשיים שיש לרגולטורים רשמיים בבואם להטיל צנזורה מדינתית ברשת המקוונת. עם זאת, לדעתנו, המרחב הווירטואלי מעורר קושי לא רק ברמת האכיפה או ברמת סמכות האכיפה של הצנזורה המדינתית. לעיתים הקושי מתעורר אף ברמות בסיסיות יותר של מודעות והבנת המערכת. בפרק זה איננו מתמקדים בשאלת הסיבה לאוזלת־ידה של הצנזורה המדינתית, אלא בעובדה שפעמים רבות צנזורה הינה תופעה חברתית שאינה בהכרח ממוסדת.

אף שצנזורה מדינתית רשמית אינה נאכפת לרוב במלואה ברשת המקוונת, אין משמעות הדבר שסוגי צנזורה אחרים, לא־רשמיים, אינם נאכפים בה. האתרים הממוסדים הגדולים נטו לאמץ את דפוסי העיתונות המסורתית, הגם שהם נוטים לדרוש תגובות מהירות של הצנזורה, ולא תמיד נמנעים מלעקוף אותה. אתרי אינטרנט לא־ממוסדים אינם מגישים ידיעות ודברי פרסום לאישור מוקדם של הצנזורה. אתרים אלטרנטיביים, כגון **רוטר.נט** ו**פרש**, לא ראו את עצמם מחויבים רשמית להיענות לדרישת הצנזורה הצבאית ערב המלחמה בעיראק, אך למרות זאת צייתו לה ויצרו צנזורה עצמית עקב תחושת "אחריות טבעית", כפי שניסח זאת אחד ממנהלי האתרים. צנזורה עצמית כזו מבטאת הן

23 אנו מדגישים את היחסיות כי כיום ניתן בכל־זאת לאתר משתמשים ברשת בקלות יחסית גם כאשר הם משתמשים בשמות בדויים, וזאת באמצעות חשיפת הפרטים בעזרת ספקי השירות למיניהם.

24 דיון מקיף במשמעות החברתית והפרטית של אנונימיות ברשת ניתן למצוא אצל: Gia B. Lee "Addressing Anonymous Messages in Cyberspace" 2(1) *JCMC* (1996).

25 נוסף על האתרים הממסדיים, כגון **Ynet** ו**הארץ**, הגיעה הבקשה לראשונה גם לאתרים אלטרנטיביים, כגון **פרש** ו**רוטר.נט**. אתרים אלה אינם מוגדרים "עיתון" על־פי פקודת העיתונות, **1933**, ואינם ממהרים לרוב להחיל על עצמם את ההסדרים של ועדת העורכים.

26 גל מור "משרד המשפטים לאתרים: הקפידו על סינון דברי הסתה" **Ynet** 6.1.2005 [http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3029445,00.html].

חשש מעימות ישיר עם הממסד הפוליטי והן חשש תרבותי וכלכלי מפני סנקציות של ציבור הגולשים הרחב.[27]

הצנזורה המדינתית הרשמית שהופעלה על העיתונות המסורתית בישראל (עיתונות כתובה, רדיו וטלוויזיה) שרדה במשך שנים בזכות יכולת אכיפה גבוהה למדי של רשויות השלטון. לדוגמה, במקרים של הפרת כללי הצנזורה על־ידי עיתונים, כגון קול העם וחדשות, נסגרו אותם עיתונים לפרקי־זמן כאמצעי ענישה מכאיב ומרתיע כאחד. התנהגותה של העיתונות בישראל עוצבה במידה רבה על־ידי הידיעה הברורה של עורכי העיתונים ובעליהם כי הפרת אמונה של הצנזורה הצבאית בהם תגרור סנקציות קשות הן מכוח פקודת העיתונות והן מכוחן של תקנות ההגנה לשעת חירום.[28] הטלת סנקציות מסוג זה נגד האינטרנט הינה חסרת משמעות, בוודאי במדינה דמוקרטית, והיא בעייתית אף במדינות אוטוריטריות,[29] שכן הרשת המקוונת מאפשרת להעביר מסרים בכל שפה וממקומות רבים בעולם.

הקושי של המדינה לווסת את חופש הביטוי באינטרנט אינו מתמצה במעשה האכיפה עצמו, אלא הוא תוצר של בעיות של סמכות אכיפה וריבונות בעולם מקוון.[30] לעיתים המנגנון המפרסם את הביטוי פועל באופן חוצה גבולות ממדינות אחרות, כך שאין לישראל כל יכולת להחיל את ריבונותה על מקור הפרסום. במחקר שערכנו לקראת כתיבת פרק זה מצאנו כי רוב העיתונים המקוונים הממסדיים הישראליים (**Ynet**, **הארץ**, **Nrg** וכדומה) מכפיפים את עצמם לכללית של ועדת העורכים, וחלקם אף הצטרפו לוועדה כדי למנוע עימות ישיר בינם לבין הצנזורה הצבאית. אולם המעניין יותר הוא להתייחס לאתרי התוכן, לפורטלים, לספקי התשתית (אשר מספקים תוכן אף הם) ולספקי הקהילות הווירטואליות למיניהם. במרחבים אלה בולטת העובדה שמודל הצנזורה המסורתי פשט את הרגל ואינו רלוונטי עוד למרחב המקוון. פניות של גורמי המדינה אל שומרי־סף שונים באינטרנט להקפיד על כללי הצנזורה רק מלמדות כי גם מוסד הצנזורה עצמו מודע לאוזלת־ידו במרחבים המקוונים.

אולם בעיות האכיפה של הפיקוח הממשלתי הישיר באינטרנט לא הותירו אותו פרוץ לחלוטין. במקום ההסדרה המדינתית המוסדית של חופש הביטוי, או לכל־הפחות לצידה,

27 תודתנו נתונה למערכת רוטר.נט ולמערכת פרש על שהבהירו לנו את מדיניותם.

28 מיכל צור **תקנות ההגנה (שעת חרום) 1945** (בהנחיית מרדכי קרמניצר, 1999).

29 אפילו במדינות אוטוריטריות שבהן האכיפה והצנזורה חזקות יותר, הן לעולם אינן מוחלטות.

30 דוגמה לבעיות של סמכות אכיפה ניתן לראות במקרה שבו הורה בית־המשפט הצרפתי ל־Yahoo לנקוט את כל האמצעים על־מנת למנוע מגולשים צרפתיים גישה לתכנים נאציים (האסורים להצגה לפי החוק הצרפתי) אשר הוצגו באתר המרכזי של החברה הממוקם בארצות־הברית. ראו: Interim Order, *Ligue Contre le Racisme et l'Antisemitisme v. Yahoo! Inc.*, No. Rg: 00/05308 (T.G.I. Paris, Nov. 20, 2000). בהמשך התקבל בארצות־הברית פסק־דין שקבע כי פסק־הדין הצרפתי אינו אכיף בארצות־הברית. ראו: *Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre le Racisme et l'Antisemitisme*, 145 F. Supp.2d 1168 (N.D.Cal. 2001) – אך הוא בוטל מאוחר יותר, ראו: *Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre le Racisme et l'Antisemitisme*, 379 F.3d 1120 (9th Cir. 2004).

נוצרו באינטרנט מנגנונים שונים של הסדרה עצמית. אם כן, חופש הביטוי בסביבה הדיגיטלית אינו מוגבל משמעותית על־ידי השלטון, כי אם מושפע במיוחד מגופים אחרים, כפי שיובהר ויפורט במהלך הפרק. יתר על כן, לדעתנו, אי־אפשר לדון באופן גורף וכולל באינטרנט ובהסדרה העצמית של חופש הביטוי שנעשית בו, שכן לכל יישום מקוון יש מאפיינים שונים. למשל, יש הבדל בין הצבת מידע באתר, כתיבת מידע כתגובה או השתתפות בדיון פעיל בפורום. החלטנו על־כן להתמקד בקהילות הווירטואליות השונות – פורומים, קבוצות־דיון, צ׳טים, רשימות דיוור וכדומה. בחלק הבא נבחן את מנגנוני ההסדרה העצמית של חופש הביטוי בקהילות הווירטואליות, ונדון ביחס שבין הסדרה זו לבין ההסדרה המדינתית המסורתית. נראה בהמשך כי בקהילות וירטואליות אין כמעט משמעות לפיקוח של מוסדות ממשלתיים על חופש הביטוי.

קהילות וירטואליות מעניינות מכמה סיבות. *ראשית*, קהילות אלה מהוות דגם חברתי מוקטן של התייחסויות־גומלין חברתיות, כפי שנהוגות בחברה הרחבה יותר, ועל־כן בעיות ואתגרים של חופש ביטוי והסדרה בקהילות וירטואליות משמשים דגם לבעיות כלליות של חופש ביטוי, צנזורה והסדרה בחברה בכללותה. אין אנו טוענים לאנלוגיה מלאה בין קהילות וירטואליות לקהילות מסורתיות, אך מנגנונים של צנזורה רשמית, דוגמת ההסדרים של ועדת העורכים, כמו־גם צנזורה חברתית מתקיימים בשני טיפוסי־אב אלה של קהילות. *שנית*, לקהילות וירטואליות, כמו לקהילות בכלל, יש מבנה כוח משלהן והֶסדרים שלטוניים בקרבן, שחלקם יפורטו בהמשך. *שלישית*, קהילות וירטואליות מהוות קרקע פורייה לחופש ביטוי בנושאים רגישים ובעלי חשיבות ציבורית עליונה. חלק משמעותי ביותר של הוויכוחים הציבוריים מתחולל כיום במרחבים קהילתיים של הרשת הווירטואלית. *רביעית*, רוב הקהילות הווירטואליות בישראל פועלות בחסותם של ספקי התוכן הגדולים בישראל ועל בסיס תשתיות של ספקים אשר סרים למרות הצנזורה. לכן תשומת־הלב הציבורית למידע שעובר שם באמצעות ספקי תוכן גדולים הינה רבה ביותר, בניגוד, למשל, לפרסום ידיעה באתר שאינו אחד מספקי התוכן הגדולים.

2. מרחבים של קהילות וירטואליות: גבולות החופש וצנזורה של הסדרה עצמית – מיפוי של קהילות וירטואליות

קהילה וירטואלית היא אגד של אנשים שמקיימים באמצעות הרשת המקוונת דיון בנושאים שונים במשך תקופה ארוכה, המתאפיינת במעורבות לאורך זמן של הגולשים וביצירת יחסים אישיים על בסיס שיח משותף זה.[31] קיימות צורות פעילות שונות של קהילות וירטואליות. לכל סוג פעילות יש מאפיינים שונים של יחסי־גומלין בין משתמשי האינטרנט. למשל, מבנה השיח וצורת השיח (מי מדבר אל מי, מספר הנושאים הנידונים, מספר הודעות המענה המתייחסות לאותו נושא, אורך ההודעות, האינטנסיביות של השיחה וכדומה) בחדר צ׳ט יהיו שונים לחלוטין מאלה של פורומים, מכיוון שבחדר הצ׳ט השיח

31 הגדרה זו קרובה מאוד לזו של: Howard Rheingold *The Virtual Community* (Cambridge, rev. ed., 2000).

מתרחש בזמן־אמת בין הנוכחים. חדר צ׳ט מתאפיין באינטראקטיביות רבה יותר בזמן־אמת בין האנשים, באותנטיות רבה יותר, במבנה הודעות קצר יחסית וכדומה. השיח בפורומים, לעומת זאת, אינו נערך לרוב בזמן־אמת, ההודעות ארוכות יחסית, לעיתים מופיעים במסגרתו אף מאמרים קצרים וכדומה. בפרק זה אנו מתמקדים בעיקר בפורומים, שאותם חקרנו מקרוב. הנושאים שבדקנו בהקשר של פורומים הינם מייצגים דיים לאפשר הסקת מסקנות דומות לאלה שהסקנו במחקרנו על קהילות וירטואליות אחרות בעלות מבנה שיח דומה, דוגמת קבוצות־דיון.

לרוב הפורומים המקוונים בישראל יש מנהלים, שאחראים ישירות למתרחש בפורום שבפיקוחם. רוב מנהלי הפורומים עוברים הכשרה על־ידי מנהלי התשתית של הקהילות, שהינם ספקי הפלטפורמה שעל־גביה הפורום מתקיים ומתפקד.[32] קיימים ספקי תשתית[33] שמאפשרים פתיחת קהילות חדשות ללא סינון ואישור מוקדם – לדוגמה, אתר הקהילות "הייד פארק".[34] עובדה זו מאפשרת גיוון עצום במקורות המידע בעידן המקוון. הפורומים השונים כוללים נושאים שונים, כגון פוליטיקה, בידור, כלכלה, ספרות וכדומה, וכן סוגים שונים של שיח, כגון קבוצות־דיון, קבוצות־תמיכה, קבוצות־מומחה וכדומה. דוגמות לקהילות וירטואליות יהיו: חדשות ואקטואליה, כלכלת היום, נפגעי/ות תקיפה מינית, נושאים רפואיים, מיסטיקה, צער בעלי־חיים, פמיניזם ומעמד האישה, ואופרות־סבון.

החוקר קס סנסטין (Sunstein) צודק לכאורה בטענתו כי העידן המקוון יצר גיוון חסר תקדים של חופש הביטוי, עד כדי פיצול־יתר של השיח, אשר עלול להוביל לאובדן ערכי־יסוד חברתיים.[35] אולם לדעתנו יש להבחין בין המגוון של אמצעי הביטוי, שהינו אכן חסר תקדים, לבין המגוון של התכנים, שהינו מוגבל יחסית עקב שתי סיבות עיקריות. ראשית, תשומת־הלב של המשתמשים מרוכזת בעיקר בפורטלים ובספקי התוכן המרכזיים (כגון **תפוז**, **וואלה**, **Ynet**, **נענע** ו־**MSN**), והללו פותחים קהילות וירטואליות רק לאחר שהם בוחנים את הנושא – בין היתר, אם יש דרישה בקרב המשתמשים לקהילה כזו ואם זה שמציע לנהלה אכן מסוגל לכך – ומאשרים את הפעולה. שנית, מנגנוני צנזורה והסדרה בתוך הרשת המקוונת יוצרים הומוגניזציה של התכנים, ועל כך נרחיב בהמשך.

למרות השוני הרב בין קהילה לקהילה, רוב הקהילות הווירטואליות מתמודדות עם אתגרים דומים. המכנה המשותף לקהילות אלה הוא הרצון לשמור על יציבות הקהילה ועל ההומוגניות היחסית שלה, וכן השאיפה לשמור על הגבולות הממשיים והדמיוניים המגדירים אותה ואת השיח המתנהל בה. הקשיים בשמירה על קהילות הומוגניות ומוסדרות הינם רבים, שכן השיח הקהילתי יכול להגיע לעיניהם של משתמשים רבים שאינם חברים כלל בקהילה, וזאת בהיקפי תפוצה עצומים בהשוואה לתקשורת הלא־מקוונת. פורומים וקבוצות־דיון מפעילים מנגנונים שונים במטרה לשמור על סדר ושליטה,

32 Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

33 בפרק זה אנו מתייחסים לספקי תוכן כאל גורמים שליבת עיסוקם היא לספק תוכן. לעיתים אנו משתמשים גם במונח "ספק תשתית", מכיוון שבהקשר של קהילות וירטואליות ספקי התוכן מעניקים תשתית של פלטפורמת שיח לקהילות.

34 ראו: http://hydepark.hevre.co.il/hydepark/index.asp.

35 Cass Sunstein *Republic.com* (Princeton, 2001).

כגון: תוכנות חסימה וסינון; מנגנונים של אבטחת מידע; מנגנונים לניתוב תשומת־הלב לנושאים מסוימים, ולא לאחרים, על־ידי מניפולציה של עיצוב האתרים; וכדומה. הספרות המקצועית מונה כמה מן האתגרים שקהילות וירטואליות נאלצות להתמודד עימם,[36] כגון התמודדות עם משתמשים שמטרתם לעורר קונפליקטים בין משתמשים או התמודדות עם משתמשים ששואפים ליצור מצב של אנרכייה וחוסר סדר ובכך להרוס את הקהילה הווירטואלית.

ב. עליית מעמדה של ההסדרה העצמית

1. מנגנוני הסדרה עצמית ברשת המקוונת

עתה ננתח את מנגנוני ההסדרה העצמית של חופש הביטוי אשר פועלים בקהילות וירטואליות, כפי שנמצאו במחקר שערכנו. מנגנונים אלה, אנו טוענים, מחליפים את הצנזורה במהדורתה הישנה וממירים מנגנוני הסדרה מדינתיים במנגנוני הסדרה עצמית קהילתיים. להתבוננות על ההגבלות הקהילתיות על חופש הביטוי יש חשיבות רבה. קהילות יכולות לשמש מקור להעצמה של חופש הביטוי, שכן הן מספקות הגנה לפרטים המעוניינים להשמיע דעות ביקורתיות. יתר על כן, פעמים רבות יחושו פרטים העצמה בהיותם חלק מקהילה רחבה יותר ולכן ייטו להשמיע דעות שאולי היו נמנעים מלהשמיען ללא גיבוי קהילתי.[37] למרות זאת מתקיימות בקהילות הווירטואליות גם צנזורה והסדרה של חופש הביטוי בצורות בלתי־פורמליות.

המושגים "הסדרה עצמית", "רגולטורים" ו"גבולות" באינטרנט מתבססים על ההנחה שהאינטרנט הינו מרחב מקוון (cyberspace). אין כל משמעות לרגולטורים של קהילות וירטואליות ללא גבולות קהילתיים ומרחב לתפקד בו. עם זאת, ההסדרה באינטרנט שונה מההסדרה במדינת הלאום ומהפיקוח הממשלתי המוכר לנו. המושג "ריבונות לאומית" כרוך ביכולת להפעיל סמכות על אוכלוסייה מוגדרת בשטח מוגדר.[38] הסמכות מעוגנת ביכולת להטיל מרות, הנתפסת לגיטימית, על־ידי שליטה באמצעי האלימות והשגת ציות. המשמעות הקלסית של ריבונות וסמכות, כפי שהייתה מוכרת במיוחד למן המאה השבע־עשרה, עברה המרה משמעותית בהקשר של רשתות מקוונות, שבהן מערכות מידע

36 Barzilai-Nahon, *supra* note 21; Susan Herring, Kirk Job-Sluder, Rebecca Scheckler & Sasha Barab "Searching for Safety Online: Managing 'Trolling' in a Feminist Forum" 18(5) *The Information Society* (2002) 371; Rheingold, *supra* note 31.

37 Gad Barzilai *Communities and Law: Politics and Cultures of Legal Identities* (Michigan, 2003) 27–39.

38 Max Weber "Politics as a Vocation" *Max Weber: Essays in Sociology* (New York, Hans H. Gerth & Charles W. Mills trans. & eds., 1946) 77–128; Georgios Zekos "Internet or Electronic Technology: A Threat to State Sovereignty" 3 *JILT* (1999) 3.

ממלאות תפקיד חשוב. המשמעות של טריטוריה ואוכלוסייה מוגדרות מקבלת מובן וצורה חדשים. המדינה אינה מהווה עוד את הריבון הרגיל במרחב המקוון, ולעיתים היא אינה משמשת ריבון כלל. ממשלות מנסות אומנם לכונן תהליך של הסדרה בנושאים שונים הקשורים לאינטרנט, אך פעמים רבות האינטרנט כופה מצב שבו הממשלות חייבות להסתמך על מנגנוני הסדרה עצמית המכוונים על־ידי שחקנים לא־ממשלתיים, וזאת בשל אי־יכולתן או יכולתן המוגבלת מאוד של ממשלות לאכוף חוק וסדר במרחב הווירטואלי.[39] אפילו במשטרים אוטוריטריים, ששליטתם באינטרנט הדוקה יותר מזו של משטרים דמוקרטיים, היכולת להחיל הֶסדרים מדינתיים באינטרנט אינה מוחלטת.[40]

במקום המדינה קיימים באינטרנט סוגים אחרים של רגולטורים המגבילים את חופש הביטוי במרחב המקוון. אחד הסוגים המרכזיים של רגולטורים כאלה הם ספקי התשתית של הקהילות. הדין האירופי קובע שספק תשתית שקיבל פנייה בדבר חומר מפר כלשהו המוחזק בשרתיו (יהא זה חומר המפר זכויות יוצרים או חומר המוציא לשון־הרע) צריך לפעול במהירות להסרת החומר מן הקהילות שבאחריותו. אם נהג כך, לא יישא באחריות לעוולה שנעשתה. הדין האמריקני, לעומת זאת, מעניק לספקים חסינות גמורה ומוחלטת בכל הנוגע לפרסום לשון־הרע שמקורו בצדדים שלישיים, ודן רק בהפרת זכויות יוצרים.[41]

בישראל הוקמה ועדה לבדיקת בעיות משפטיות הכרוכות במסחר אלקטרוני, אשר המליצה –

---

39 Yochai Benkler "From Consumers to Users: Shifting the Deeper Structures of Regulation Toward Sustainable Commons and User Access" 52(3) *Fed. Comm. L. J.* (2000) 561; Michael D. Birnhack & Niva Elkin-Koren "The Invisible Handshake: The Reemergence of the State in the Digital Environment" 8 *Va. J. L. & Tech.* (2003) 6; Eric Brousseau "Internet Regulation: Does Self-Regulation Require an Institutional Framework?" Paper presented at the DRUID Summer Conference, Copenhagen (2002) [http://www.druid.dk/conferences/summer 2002/Papers/Brousseau.pdf]; Don MacLean "Herding Schrodinger's Cats: Some Conceptual Tools for Thinking about Internet Governance" Background Paper for the ITU Workshop on Internet Governance, Geneva (2004) [http://www. unicttaskforce.org/perl/documents.pl?do=download;id=470].

40 Amnesty International "People's Republic of China: State Control of the Internet in China" (2002) [http://web.amnesty.org/library/Index/engASA 170072002?OpenDocument&of=COUNTRIESCHINA]; Alfred Hermida "Behind China's Internet Red Firewall" *BBC News Online* (3.9.2002) [http://news.bbc. co.uk/1/hi/technology/2234154.stm]; Kalathil Shanthi & Boas Taylor "The Internet and State Control in Authoritarian Regimes: China, Cuba and the Counterrevolution" 21 *Information Revolution and World Politics Project, Carnegie Working Papers* (2001); Reporters Without Borders *The Internet Under Surveillance: Obstacles to the Free Flow of Information Online* (2003).

41 ראו סעיף החסינות בארצות־הברית – 47 U.S.C. §230, כפי שפורש בעניין *Zeran*: *Zeran v. America Online, Inc.*, 129 F.3d 327 (4th Cir. 1997). ראו גם סעיף "הודעה והסרה" בקשר לזכויות יוצרים – 17 U.S.C. §512, וכן חיים רביה "הודעה והסרה בישראל: על דו"ח הוועדה לבדיקת בעיות משפטיות הכרוכות במסחר אלקטרוני" (חלק ד, 12.10.2004) [http://www.law.co.il/showarticles.php?d=h&article=241].

"...לאמץ את העקרונות המשותפים למשפט האירופי ולמשפט האמריקאי בסוגיית תנאי הפטור מאחריות לספקי שירות האינטרנט בשל תוכן שחובר על ידי צד שלישי, כלומר, הספקים יזכו לפטור מאחריות אם ימלאו אחר הדרישות הבאות:

א) אי ייזום העברת התוכן, והעברתו לכל דורש;

ב) אי ידיעה מראש אודות היות התוכן פוגע בזכויות;

ג) אי התערבות בתוכן;

ד) אי הפרעה לעדכון התוכן או לבדיקת השימוש בו, תוך שמירה על הכללים המקובלים בתחום פעילות זה."[42]

הוועדה שיקפה למעשה את המצב הקיים ממילא. ספקי התשתית בישראל מעדיפים לא להיחשב צנזורים. לפיכך הם נוטים להימנע מלבדוק באופן פעיל את המידע העובר אצלם, ופועלים בדרך־כלל רק בתגובה על פנייה אליהם בבקשה לבחון מידע העובר בקהילות שבפיקוחם. בדרך זו הספקים מקווים לא לשאת באחריות משפטית לעוולה שנגרמה על־ידי צד שלישי שפרסם את המידע במסגרת הווירטואלית שהציעו.

מצד אחר, ספקי התשתית חוששים מהתערבות של הרשויות הממשלתיות בתכנים, שכן בכך תופר האוטונומיה הווירטואלית שלהם. על־מנת למנוע התערבות מדינתית כזו, ספקי התשתית מעבירים חלק מכוח משילותם ומאחריותם הניהולית לרמת מנהלי הפורומים, ומאצילים עליהם את האחריות להסדרת התוכן באינטרנט, ובכך מאותתים לרשויות הממשלתיות שהעניינים נמצאים בשליטה.[43] לכך יכולות להיות השלכות משפטיות, שכן בהעדר חובה חקוקה המטילה אחריות ישירה על ספקי התשתית, יחולו חובות הזהירות המשפטית כמו־גם חובות האחריות הפלילית רק על מנהלי הפורומים.

אפילו כאשר ספקי התשתית של קהילות וירטואליות מכריזים כי הם פועלים על־פי חוקי המדינה, בפועל רק מספר מצומצם מאוד של חוקים נאכף או מיושם במרחב הווירטואלי.[44] קיים פער בין הציפיות המשפטיות לבין אופייה של הרשת המקוונת. אי־אפשר לעקוב באופן אפקטיבי, במהלך כל היממה, אחר כל התכנים הרבים אשר נכתבים באלפי הפורומים המקוונים. למשל, ברוב המקרים הפעילות העסקית היומית של קהילות וירטואליות הינה אוטונומית, ומתרחשת הרחק מעיניהן של רשויות המדינה. במחקרנו אנו רואים בבירור כי בפורומים מסוימים העוסקים בכלכלה ובשוק ההון יש נטייה של חברים רבים להעביר מידע שונה הקשור למניות ולהרצת מניות. ברוב המקרים הודעות אלה נמחקות על־ידי מנהלי הפורומים, אך רשויות המדינה אינן מודעות כלל להיקף הבעיה של מעבר לא־חוקי של מידע[45] המתרחש בניגוד למשפט המדינה מתחת לאפם באופן יומיומי.

42 הוועדה לבדיקת בעיות משפטיות הכרוכות במסחר אלקטרוני (ירושלים, תשס"ד) פרק רביעי, ע' 75 [http://www.justice.gov.il/NR/rdonlyres/989CB3C8-BFEC-49C6-A689-433181BED312/0/electroniccommerce.pdf].

43 טענות אלה מבוססות על ראיונות אישיים שנערכו עם המנהלים של ספקי התוכן ועם מנהלי הקהילות ביולי 2003, כחלק מעבודת הדוקטורט של ברזילי־נהון. ראו: Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

44 למשל, סדרת ראיונות שנערכו עם ניר אופיר, מנהל הקהילות של תפוז, באוגוסט 2003.

45 פרשת טל פודים הינה דוגמה להרצת מניות באמצעות הרשת אשר הגיעה לבית־המשפט,

אכן, פעמים רבות אי־אכיפת החוק באינטרנט נובעת מחוסר מודעות של רשויות המדינה לנעשה במרחב הווירטואלי. כך היה, למשל, בסיפורו של אל"מ מייק אלדר, שאותו הארנו לעיל. אחת מטענותיו של אלדר כלפי המדינה הייתה שהמידע בספרו כבר התפרסם ממילא באינטרנט בפורומים שונים, ועל־כן אין טעם הגיוני במניעת פרסומו של הספר. אולם הרשות השופטת דחתה את הטיעון הזה, שספק אם היה נדחה אילו פורסם המידע על ספרו של אלדר בתקשורת המסורתית, כגון טלוויזיה או עיתון. אכן, למרות הידע הרב יותר על האינטרנט ועל משמעויותיו לגבי חופש הביטוי, המדינה רחוקה עדיין מלהבין את משמעות חופש הביטוי באינטרנט ואת הקלות היחסית שבה ניתן לפרסם באינטרנט פרסומים שנאסרו בעבר לפרסום בעיתונות המסורתית. לפרקים, ספקי התשתית של הקהילות מפעילים את סמכותם בתגובה על אירועים המחייבים את התערבותם או כאשר רשויות ממשלתיות מבקשות מהם מפורשות לפעול. לדוגמה, משרד התקשורת בישראל מחייב ספקי תשתית להתקין אמצעים לסינון מודעות פורנוגרפיות לקטינים.[46]

חופש ביטוי מוחלט ללא כל הגבלות הינו אשליה כמובן, שכן אין אפשרות לראות מרחב אנושי שבו לא ייווצרו הגבלות מעשיות ונורמטיביות על היקף חופש הביטוי עקב אילוצים דמוקרטיים, כגון אוטונומיה של הפרט ופרטיות, ועקב אילוצים לא־דמוקרטיים, כגון צנזורה חברתית. קהילות וירטואליות שמודעות למרקם הבעייתי והעדין שמתקיים בינן לבין הרגולטורים הרשמיים והמדינתיים משתדלות לשמור על קיום וירטואלי אוטונומי, אך מסדירות את השיח במסגרת גבולותיה של הקהילה עצמה. בפועל מתקיים מעין הסכם מכללא, שבשתיקה, בין הגופים הממשלתיים לבין ספקי התוכן והתשתית, שלפיו המדינה לא תתערב במרחב הווירטואלי בתמורה לשמירה על הסדר הווירטואלי על־ידי ספקי התשתית ובעיקר על־ידי מנהלי הפורומים הקהילתיים.[47] אם כן, באינטרנט מתקיימת צנזורה, אך זו מוסדרת ברובה הגדול על־ידי הקהילות הווירטואליות עצמן, אם כי לעיתים גם בעידוד הרשויות הממסדיות.

הדילמה בקהילות וירטואליות לגבי חופש הביטוי אינה פשוטה כלל ועיקר. מחד גיסא, כדי להימנע מהתערבות של רשויות המדינה, הקהילות עצמן צריכות לפקח על התכנים שבהן. מאידך גיסא, הקהילות אינן מעוניינות להיראות – הן כלפי חבריהן והן כלפי רשויות המדינה – כמי שבוחנות את תוכני השיח, שכן אז הן עלולות לשאת באחריות משפטית במקרים של עוולה, על הסנקציות הכרוכות בכך, ולאבד את אמונם של חברי הקהילה בהן. כיצד, אם כן, קהילות וירטואליות פותרות את הפרדוקס הזה? איך מפקחים על מידע מבלי להיראות כמי שמפקחים עליו? כאן מתבטאת חשיבותם של מנהלי הקהילות הווירטואליות כרגולטורים. מנהלי הקהילות נבחרים על־ידי ספקי התשתית לנהל את

ראו ע"פ (ת"א) 70571/01 מ"י נ' פודים, תק־מח 2002(2), 5610. על־פי המחקר, הרשויות מודעות רק לחלק קטן ביותר מהיקף הבעיה.

46 על כך ראו באתר האינטרנט של משרד התקשורת: http://www.moc.gov.il/moc/doa_iis.dll/Serve/item/English/1.1.25.12.1.html.

47 אמירה זו מבוססת על תצפיות וראיונות שנאספו במסגרת עבודת הדוקטורט של ברזילי־נהון. ראו: Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

הקהילה הווירטואלית ולדאוג לתפקודה היומיומי. מנהלי הפורום הינם לרוב מתנדבים. כאשר מדובר בקהילות המתנהלות בחסותם של ספקי תוכן רשמיים (לדוגמה, **Ynet**), מנהלי הקהילות מחויבים על־ידי מנהלי התשתית לעבור סדרת חינוך והכשרה לתפקידם.[48] נוסף על כך, מנהלי הקהילות מתבקשים על־ידי ספקי התשתית להיות נוכחים וירטואלית בקהילה, לפחות לכמה שעות ביום. בכך הם אלה שמהווים למעשה את הצנזור האמיתי בקהילות הווירטואליות. בניגוד למצב המשפטי השגרתי שחל על העיתונות המסורתית, שלפיו עיקר הצנזורה נתפסת כמדינתית ורשמית,[49] האינטרנט יצר מצב חדש שמחייב התייחסות משפטית שונה.

הפיקוח על התכנים בקהילות הווירטואליות נעשה באמצעות שליטה של מנהלי הפורומים על זרימת המידע שנכנס ומופץ בכל פורמט שהוא על־גבי תשתית הקהילה (לדוגמה, הודעות טקסט פשוטות, תמונות, קובצי שֶמע וכדומה). יכולת השליטה הקהילתית במידע במרחב הווירטואלי מעניקה לריבונות המדינה משמעות שונה באופן ניכר מן המשמעות המקורית, וזאת בנקודת המפגש שבין הקהילות הווירטואליות, ספקי התשתית של הקהילות וחוק המדינה. המחקר חושף כי חברי הקהילות הווירטואליות הם אלה שמייצרים את הדרישה החזקה ביותר לשליטה ולסדר בקהילה, לצד הסדרה באמצעות ספקי התשתית ומנהלי הקהילות. על־כן, על־פי תפיסתם של בעלי־העניין השונים, הסדרת התוכן במרחב הווירטואלי רצויה משלוש בחינות: ראשית, כדי להגן על חברי הקהילה הווירטואלית מפני חדירה של תכנים ומשתמשים המוגדרים על־ידיהם כלא־רצויים; שנית, כדי למנוע פרישה של משתמשים מהקהילה הווירטואלית; שלישית, כדי לשמור על התייחסות־גומלין קבועה ומשביעת־רצון בקרב חברי הקהילה, ולמנוע אנרכייה או מרד פנימי בקהילה הווירטואלית. שלושת היבטים אלה הם הסיבה המרכזית לציות ולאכיפת ההסדרה העצמית על־ידי חברי הקהילה עצמם.

ההסדרה העצמית בקהילות הווירטואליות הינה אחד האמצעים המרכזיים המבטיח זרימת מידע סדיר, והיא תוצאה של שיתוף־פעולה בין ספקי התשתית של הקהילות, מנהלי הקהילות, חברי הקהילה והרגולטורים הרשמיים של המדינה.

הסדרה עצמית ברשת המקוונת יכולה להיות תוצר של כמה רמות התנהגות. בקצה האחד של קשת האפשרויות נמצאת הסדרה באמצעות מנהל חיצוני לקהילה הווירטואלית. זהו סוג של שליטה פורמלית, וברוב המקרים הגורם המסדיר זר לקהילה. פעמים רבות הסדרה כזו מופעלת על־ידי מנגנונים מסורתיים של הסדרה מדינתית, ולא באמצעות מנגנוני הסדרה עצמית בקהילה. פעמים ניתן למצוא בתפקיד זה את הרגולטור המדינתי או את ספקי התשתית. לדוגמה, בינואר 2005 פנה משרד המשפטים לאתרי אינטרנט בדרישה לסנן מראש תגובות מסיתות ומפֵרות חוק.[50] בקצה האחר של קשת האפשרויות

48 המידע נאסף באמצעות ראיונות־עומק שנערכו עם האחראים מטעם ספקי התשתית על מנהלי הקהילות: נטע לבטוב־זילברג מתפוז ב־11.8.2003, רומי יצחקי מנענע ב־13.8.2003, ריקי כהן מ־**Ynet** ב־7.8.2003 וליאור חמודות מוואלה ב־4.8.2003.

49 ראו סגל, לעיל הערה 9. כמו־כן ראו גד ברזילי "תקשורת המונים ומלחמות" קשר 10 (1991) 25. לדיון מעמיק ומרתק בהסדרי צנזורה של המדינה, על זרועותיה השונות, בתחומי ביטחון לאומי, ראו בהרחבה ברגמן, לעיל הערה 12.

50 גל מור "האגודה לזכויות האזרח: צנזורה על תגובות – סתימת פיות" **Ynet**

להסדרה ברשת המקוונת ניתן למצוא הסדרה באמצעות מנהלים פנימיים לקהילה הווירטואלית. הסדרה עצמית כזו יכולה להופיע בצורות שונות,[51] דוגמת מדיניות אשר נאכפת על־ידי משתמשים חברי הקהילה הווירטואלית עצמה, הבניית ערכות חינוך לחברי הקהילה או מינוי של חברים לשמש מנחים לחברי קהילה חדשים כדי להדריכם ברזי המותר והאסור בקהילה.

נתמקד עתה בספקי התשתית ובמנהלי הקהילות, כדי לבנות מודל של הסדרה עצמית באינטרנט שיאפשר להבין טוב יותר את הולדתה המחודשת של צנזורה מסוג חדש ברשת המקוונת. ספק תשתית של קהילה וירטואלית מספק פלטפורמה לניהול קהילה וירטואלית, ובמילים אחרות – התיישבות וירטואלית (virtual settlement).[52] ספקי תשתית אינם רק סייעים טכנולוגיים; בדרך־כלל הם גם אלה שמתווים את המדיניות וקובעים חוקים ופרוצדורות להתנהלות הקהילה וכן נורמות התנהגות ברשת. לפעמים קהילה מסוימת גוברת (override) על החוקים הכלליים הללו ומספקת לחבריה חוקים ומנגנוני הסדרה ספציפיים יותר בהתאם לתרבותה של הקהילה הווירטואלית ולהקשר שבו היא פועלת. לרוב הקווים המנחים של המדיניות הספציפית המעוצבת על־ידי הקהילה אינם סותרים את החוקה הכללית שמצוינת על־ידי ספקי התשתית ואף אינם מתעמתים עימה. פעמים רבות תדגיש הקהילה הווירטואלית הקונקרטית פרט או היבט מסוימים של ביטויים והתנהגות אשר חשובים לה. לדוגמה, ספק תשתית יכול להצהיר, באופן כללי ומבלי להיכנס לפרטים, כי הוא אוסר פעילות לא־חוקית באתר, ואילו קהילה וירטואלית מסוימת, שעניינה לדוגמה במשחקים, תוסיף חוק פנימי משלה הקובע, למשל, ש"כל הודעה או שיח שבהם יעשה שימוש לרעה בפלטפורמה על מנת למסור סיסמאות או פריצות של תוכנות גנובות, ימחקו אוטומטית".[53]

מעבר לקביעת כללים לפעילות הקהילה הווירטואלית, ספקי התשתית אינם נוטים להתערב באופן תפעולי בניהול התוכן או להגביל באופן כלשהו את הביטוי, ומשאירים את התפעול היומיומי למנהלי הקהילות הווירטואליות. רק לעיתים רחוקות ספקי תשתית מתפקדים בעצמם כשומרי־הסף של התכנים, וגם אז הם עושים זאת בדרך־כלל כתגובה על אירוע חיצוני או על דרישה של רשויות ממסדיות כי יתערבו בקהילה וירטואלית מסוימת (לדוגמה, פסיקה של בית־משפט שדורשת מהם להסיר תוכן אשר נמצא בחסותם מחמת הסתה או פורנוגרפיה של ילדים או ביטויי גזענות קיצוניים). ההסדרה התפעולית היומיומית של ההתנהגות באינטרנט היא בסמכותם של מנהלי הקהילות הווירטואליות. להם יש הסמכות המלאה לפעול כלפי מידע שנכנס ונע בתוך קהילותיהם. הם המקור

10.1.2005 [http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3030818,00.html]. כן ראו גל מור "משרד המשפטים לאתרים: הקפידו על סינון דברי הסתה" **Ynet 6.1.2005** [http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3029445,00.html].

51 MacLean, *supra* note 39; Henry H. Perritt "Cyberspace Self-Government: Town Hall Democracy or Rediscovered Royalism?" 12(2) *Berkeley Tech. L. J.* (1997) 122; Brousseau, *supra* note 39.

52 Quentin Jones "Virtual Communities, Virtual Settlements & Cyber-Archeology: A Theoretical Outline" 3(3) *JCMC* (1997).

53 הציטוט נלקח מהתקנון של קהילת "משחקים" אצל ספק התשתית **תפוז**.

לצנזורה באינטרנט ולהגבלות של חופש הביטוי. בין שני סוגים אלה של רגולטורים עצמיים – ספקי התשתית, אשר מייצגים את המנהלים החיצוניים, ומנהלי הקהילות, אשר מייצגים את המנהלים הפנימיים – עלולים להיווצר מתח וקונפליקטים, מכיוון שבמקרים מסוימים הספקים פועלים בניגוד ל"רצון הכללי" של הקהילה הווירטואלית, כפי שהדבר מתבטא בכללי המשחק שחברי הקהילה קובעים לעצמם או כפי שאלה מעוצבים על־ידי מנהלי הקהילות.

המתחים בין הגורם החיצוני הרשמי לצנזורה לבין הגורם הפנימי הלא־רשמי לצנזורה נוצרים גם כתוצאה ממטרות שונות העומדות לנגד עיניהן של שתי הישויות. הספקים מעוניינים להגדיל את הכנסותיהם ולכן משתדלים כל העת להוסיף משתמשים חדשים לפלטפורמה שבאחריותם. פעמים הם חותרים להגדיל את הפופולריות של קהילה מסוימת שיש לה פוטנציאל גבוה להיות בולטת בקרב משתמשי אינטרנט או שכבר השיגה שיעור גבוה של משתמשים ופעילות. מצד אחר, הקהילות מעוניינות בשימור האיכות שלהן ומתמקדות בנושא־הליבה שלהן. הרחבת הקהילות הווירטואליות למשתמשים רבים נוספים משמעה סכנה מבחינתן, עקב הטרוגניות רבה יותר של משתמשים ומגוון רחב יותר של דעות וביטויים, לרבות ביקורת משמעותית על אופי השיח הקהילתי. לכן, בצד השאיפה לחופש ביטוי רב יותר, קיים חשש מפני פגיעה באחדות הקהילה ובמאפייניה היסודיים. בחשש זה טמונה הסכנה של הטלת הגבלות קהילתיות על חופש הביטוי בשם הסדרה קהילתית והומוגניות של השיח הקהילתי. במסגרת עימותים כאלה המנהלים של הקהילות הווירטואליות משמשים מייצגים של הקהילה ושומרי־סף כלפי ספקי התשתית. בהתאם לכך ינסו המנהלים "להגן" על התוכן שהגיע אליהם מן הספקים קודם שהוא יועבר בתוך קהילותיהם. למשל, כאשר ספק תשתית מזמין חברי קהילה להצטרף לאירוע בקהילה אחרת, מהלך כזה מסכן את הקהילה בכך שהוא מזמין נטישה של חברי הקהילה לטובת קהילה אחרת, לעיתים תוך העברת נאמנותם אל הקהילה האחרת.

תפקוד זה של מנהלי הקהילות מהווה גורם משמעותי לצנזורה באינטרנט. צנזורה כזו אינה מוכרת רשמית בחוק המדינה, ואין היא נאכפת על־ידי גורמי מדינה רשמיים. הצנזורה הווירטואלית נעשית בין צללי החוק. היא מתרחשת כתוצאה מדינמיקות חברתיות באינטרנט, ומפוקחת על־ידי הקהילה הווירטואלית עצמה בהתאם לאינטרסים קהילתיים. כוונתנו לצנזורה חברתית לא־ממסדית, ופעמים גם לא־ממוסדת, שאכיפתה אינה מסתייעת בחוק המדינה, אלא בגורמי כוח בקהילה הווירטואלית.

עימותים ומתחים יכולים להיווצר גם כלפי פנים, בין המנהלים לבין חברי הקהילה, ולא רק כלפי חוץ, בין המנהלים לבין ספקי התשתית. המחקר שערכנו התמקד במנהלי הקהילות הווירטואליות בשל היחסים ההדוקים בינם לבין חברי הקהילה. מנהלים משתמשים במנגנונים שונים של צנזורה – מחיקה, עריכה, ניתוב והסדרה – על־מנת להנחות את ההתנהגות בתוך קהילותיהם ולשלוט בה.[54] בהמשך הפרק נתמקד בעיקר במחיקת הודעות.

נבהיר בקצרה מדוע בחרנו להתמקד במנגנון של מחיקת הודעות בקהילות וירטואליות

54 Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

כאמת־מידה לצנזורה. בדרך־כלל, בניגוד לרשימות תפוצה, התוכן המתפרסם על־ידי הגולשים בפורומים אינו עובר דרך המנהל לאישור מוקדם, והגבלת חופש הביטוי והתוכן בפורומים נעשית רק לאחר מעשה, כלומר, לאחר שהמסר כבר הוצב בפורום ונחשף לעיני המשתמשים.

אחת הסיבות המרכזיות להתגברות הפיקוח השיפוטי של בית־המשפט העליון על הצנזורה הצבאית הייתה חוסר הנחת של בג"צ מקיומה של צנזורה מלכתחילה, אשר מונעת מראש ביטוי עמדות ואינה מסתפקת בעניינה בדיעבד על פרסום דבר שגרם נזק או שקיימת סכנה קרובה לוודאי שיגרום נזק כזה.[55] בניגוד לצנזורה בתקשורת המסורתית, רוב האכיפה של ההסדרה העצמית בקהילות הווירטואליות מבוססת בעיקר על ציות עצמי של חברי הקהילה לפרוצדורות ההסדרה העצמית של הקהילה, מבלי שאלה מצויות בזיקה ישירה לגורם מפקח מדינתי. ציות זה ננקט בשל רצונם של חברי הקהילה לנהל במה וירטואלית מסודרת לדיון בתכנים שמלכתחילה נחשבו ראויים על־ידי חברי הקהילה. לדוגמה, בחורה צעירה שחברה ב"פורום בריטני ספירס" נמצאת שם מתוך הנחה שכל הדיונים בפורום, או לפחות חלק ניכר מהם, ייסבו על מושא הערצתה. עניינה בהסדרה העצמית והציות לה נובעים מרצונה המובהק שהקהילה הווירטואלית לא תעסוק בכל נושא אחר מלבד זה שלשמו היא חברה בקהילה. באופן כללי יותר, ניתן לקבוע כי ציות לכללי הקהילה הווירטואלית נתפס בעיני חבריה כחיוני להישרדותה של הקהילה לטווח ארוך. קהילות וירטואליות, כמו קהילות חברתיות אחרות, זקוקות להגדרה מוסכמת של "טוב" משותף שלמענו הן שואפות להתקיים. בניגוד למדינה כקהילה מדומיינת, כהגדרתו של בנדיקט אנדרסון,[56] שבה הריבון והאליטות השולטות עלולים להפעיל צנזורה מראש בנושאים שונים, דוגמת נושאי ביטחון בישראל, קהילות וירטואליות, שמבוססות על רמה גבוהה של וולונטריות, קרי: הצטרפות ונטישה מרצון בעלויות אפסיות, מעוניינות בחופש ביטוי ניכר מאוד אך עם זאת מודרך ומותאם לשיח ההגמוני בהן. קהילות וירטואליות מבוססות על חופש ממושמע, שכן חופש דיסציפלינרי כזה משקף את רצונם של רוב המשתמשים לקיים התדיינות ולהחליף מידע על בסיס עניין משותף. לכן צנזור התכנים בקהילה הווירטואלית נעשה לרוב לאחר שחברי הקהילה כבר פרסמו את הודעותיהם, ובעיקר באמצעות המנגנון של מחיקת הודעות שנתפסות כלא תואמות את נורמות הקהילה.

האנונימיות של המשתמשים באינטרנט מהווה סוג של חסינות חברתית למשתמשים, ומגבירה באופן מעשי את חופש הביטוי שלהם. למשל, מצאנו במחקר כי חרדים, לרבות תלמידי ישיבות חרדיות, משתמשים באינטרנט לא בהכרח לצורכי עבודה, ואפילו יוצאים לפעמים בהתרסה נגד רבניהם, בסוברם כי זהותם באינטרנט הינה אנונימית.[57] זהו הבדל

---

55 ראו סגל, לעיל הערה 9, וברזילי, לעיל הערה 49.

56 Benedict Anderson *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London & New York, rev. ed., 1991).

57 קרין ברזילי־נהון וגד ברזילי "טכנולוגיה מתורבתת (Cultured Technology): אינטרנט ופונדמנטליזם דתי" מגאזין הרשת של איגוד האינטרנט [http://www.isoc.org.il/magazine/magazine5_1.html]. המקור נמצא ב־Karine Barzilai-Nahon & Gad

משמעותי בין התקשורת המסורתית לבין זו הווירטואלית. האנונימיות מקשה על הרגולטורים, הן הממשלתיים והן הלא־ממשלתיים (מנהלי הקהילות וספקי התשתית) להפעיל צנזורה.[58] ניתן אומנם לאתר בצורה ודאית כמעט משתמש אנונימי אשר פועל באמצעות ספקי התשתית הישראלים, אולם הדבר כרוך בהשקעת משאבים וזמן, ומאמץ כזה נעשה לעיתים רחוקות בלבד. הקושי ניכר במיוחד אצל רגולטורים לא־ממשלתיים, כגון רגולטורים קהילתיים (דוגמת הרבנים שאותם הזכרנו), או אצל כאלה שנמצאים ברמות הקרובות יותר למשתמש, כגון מנהלי הקהילה או מנהלי אתרים שמספקים פלטפורמה לתוכן בלבד, שכן אין להם אמצעים דוגמת אלה שעומדים לרשות המדינה או לרשות ספקי התשתית לחשוף את זהות המשתמשים. האנונימיות ברשת המקוונת מקילה על משתמשים שאינם רצויים לקהילה להיכנס לתחומיה, ומעודדת שיח הטרוגני ואפילו ביקורתי בקהילה. צנזורה מקוונת לאחר הפרסום, שמתבססת על מנגנוני הסדרה, יחד עם האנונימיות של המשתמשים מעודדות חופש ביטוי אך גם מאפשרות לחברי קהילה לנצל את המצב ולפרסם הודעות לא־אמינות או כאלה שעלולות לפגוע בחברים אחרים בקהילה. סנקציית המחיקה מופעלת לפעמים בתגובה על פרסום הודעות פוגעות, אך לא־אחת הדבר נעשה מאוחר מדי שכן המבוכה והפגיעה כבר התרחשו.[59]

צנזורה באינטרנט אינה תמיד תוצר ישיר של מנגנוני הסדרה. לפעמים, מכיוון שמנהלי הפורומים אינם נוכחים בהם תמיד, חברי הקהילה נוטלים על עצמם את תפקיד הרגולטור בניסיון לתחזק ולאכוף את החוקים הפנימיים של הקהילה, ולשמר את מה שהם חושבים כ"רצון הכללי". הסדרה עצמית זו פועלת כדי לשמר את ההון החברתי של הקהילה או כדי לשמור על הכללים המקובלים בקהילה בשמו של הון חברתי. הסדרה עצמית כזו מייצרת משמעת נגד גולשים שאינם ממלאים אחר התנאים הבסיסיים לחיי הקהילה, תוך התרעה לפני מנהלי הקהילות כאשר יש צורך למחוק הודעות, ויצירת סדר בשיח הקהילתי על־ידי הבניית תת־נושאים לשיח. בדרך זו חברי הקהילה עלולים לצנזר ביטויים של עמדות אשר שונות מהשיח הדומיננטי באותה קהילה, שייתפסו על־ידיהם כאיום על ההגמוניה השלטת בשיח. כך, צנזורה פנימית ולא־רשמית זו של חברי הקהילה עלולה לפגוע קשות בביטויים ביקורתיים אשר יכולים דווקא לחזק את הקהילה.

הנה כי כן, במקביל לערוצים החדשים שנפתחים ברשת המקוונת ומאפשרים הפצת מידע בצורה שונה מהצורות המסורתיות, מנגנוני ההסדרה העצמית של התוכן והביטויים באינטרנט מובילים להשתקת דעות שנתפסות כמאיימות. צנזורה ברשת המקוונת קיימת, ועלולה ליצור מונוליתיות של התנהגות ומחשבה, תוך אכיפת סנקציות על דעות ושיח אשר חורגים מגבולות המקובל באותם מרחבים וירטואליים. מצד אחד, הסדרה זו הינה הכרחית לקיומן של הקהילות הווירטואליות כמו־גם לקיומן של פלטפורמות תוכן אחרות

Barzilai "Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism" 25 (2005) *The Information Society* 21(1).

58 Judith S. Donath "Identity and Deception in the Virtual Community" *Communities in Cyberspace* (New York, Marc Smith & Peter Kollock eds., 1999) 29.

59 Herring, Job-Sluder, Scheckler & Barab, *supra* note 36, at pp. 371–383.

באינטרנט. מצד אחר, הסדרה עצמית יכולה לעיתים לשרת את הפיקוח הממשלתי בכך שהיא מאפשרת מנגנוני צנזורה פנימיים יעילים יותר מן המנגנונים הקיימים כיום בידיהן של הרשויות הממשלתיות.

מעבר לפיקוח של משפט המדינה, יצר האינטרנט מגוון חסר תקדים של אמצעים לחופש הביטוי, כולל בנושאים שמצונזרים על־ידי משפט המדינה או במסגרתו. אך האינטרנט יצר גם מנגנוני צנזורה חברתיים שמצמצמים את הגיוון של תכנים ודעות, אפילו בנושאים שאינם אסורים לביטוי או נתונים בפיקוח של משפט המדינה. נעבור עתה לניתוח דקדקני של הצנזורה הלא־רשמית באינטרנט.

2. מי מצונזר? מעבר למסך האשליות בנוגע לחופש הביטוי הווירטואלי

לאחר שראינו כי חופש הביטוי באינטרנט מוגבל למרות הגידול במגוון אמצעי הביטוי, ולאחר שלמדנו כי למנגנוני ההסדרה העצמית באינטרנט יש מחיר דמוקרטי של צנזורה, נצביע על חלק מהסיבות לצנזורה באינטרנט. הממצאים שיוצגו להלן מתבססים על נתונים שנאספו בשלוש השנים האחרונות מספקי התשתית הגדולים בישראל: **תפוז**, **וואלה**, **Ynet** ו**נענע**. רוב הנתונים סופקו באדיבות על־ידי **תפוז**.[60] דגמנו שבע מאות וחמש־עשרה קהילות וירטואליות ו־1.385 מיליון הודעות. הנתונים כללו משתנים הקשורים למשתמשים, לפורומים ולהודעות עצמן,[61] נוסף על ראיונות עם ארבעים ושבעה מנהלי קהילות ומנהלי תשתית. השתמשנו בטכניקות של כריית מידע (data mining)[62] בשילוב עם ניתוחי תוכן (סיווג ההודעות עצמן) על־מנת לנתח את הפעילות של מחיקת ההודעות שנעשתה בקהילות הווירטואליות השונות. ראשית, בדקנו אם צונזרה הודעה, ואם כן, מה המשתנים שמאפיינים את ההודעה שצונזרה. שנית, בחנו מה הסיבות לצנזור ההודעה, ואילו משתנים משפיעים על הסיבה לצנזורה (ראו איור בהמשך). הקהילות שנבחנו במחקר האמפירי היו מסוגים שונים: קבוצות־מומחה, קבוצות־תמיכה, קבוצות־דיון, קהילות־שירות, קהילות של היכרויות, קבוצות־אינטרס וקבוצות מעריצים. גם הנושאים שהיו ליבת הקהילה היו מגוונים ביותר: אקטואליה, תרבות, אומנות, חינוך, כלכלה, נושאים חברתיים, ספורט, מוזיקה, מדע, בריאות, תזונה, רוחניות, בידור, משפט ועוד.

בדיקה של כלל המחיקות בקהילות הווירטואליות האמורות מגלה כי בסך־הכל רק חלק קטן מכלל ההודעות בפורומים המקוונים נמחק (5.48%). כלומר, ההסדרה העצמית ברשת הינה יעילה, וזאת גם כאשר מביאים בחשבון מנגנוני צנזורה אחרים שקיימים, כפי

60 Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

61 בין המשתנים נכללו: הוותק של המשתמשים בקהילה, הוותק של המשתמשים בפלטפורמה, מספר המחיקות שהמשתמשים חוו בקהילה ובפלטפורמה, מספר הקהילות שהמשתמשים השתייכו אליהן, מספר ההודעות שהם כתבו, גיל, מגדר, ההודעה עצמה, גיל הפורום וכדומה.

62 כריית מידע הינה מצבור של טכניקות המשלבות גישות של הבניית מודל מתוך מאגר נתונים, תוך שימוש בכלים סטטיסטיים, בינה מלאכותית, זיהוי תבניות, אופטימיזציה וכדומה. במחקר השתמשנו בתוכנת GainSmart. תודתנו נתונה לפרופסור יעקב זהבי ולד"ר רונן מאירי על שאפשרו לנו להשתמש בתוכנה זו.

שהסברנו קודם, שכן היא מצמצמת מאוד אכיפה והענשה על סטייה של המשתמשים מהתנהגות הנחשבת בקהילה כמקובלת או על התבטאות הנחשבת כלא מתאימה לרוב החברים בקהילה. עם זאת, אפילו כאשר בוחנים אמפירית צעד קיצוני של מחיקת הודעות, ברור עדיין כי צנזורה של מחיקה מתקיימת ברשת המקוונת, וכי חופש הביטוי כפוף גם לצעדים קיצוניים של מחיקת הודעות של משתמשים.

להלן איור אשר מתאר את הסיבות לצנזורה של ביטויים כפי שהתרחשה בקהילות וירטואליות מסוגים שונים (קבוצות־תמיכה, קבוצות־דיון, קהילות־שירות, קהילות של היכרויות וכדומה):

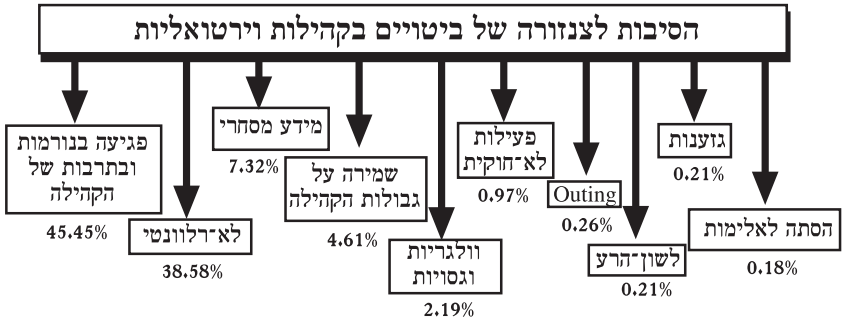

רוב ההודעות שנמחקו (91%) צונזרו עקב שלוש סיבות עיקריות: פגיעה בנורמות ובתרבות של הקהילה, אי־רלוונטיות לקהילה (off topic) וגילוי מידע מסחרי.[63] נראה בבירור שיש גורמים אשר משפיעים על ההסתברות לצנזורה מקוונת, והחשוב שביניהם הוא הון חברתי. תוצאות המחקר לימדו כי הון חברתי[64] הינו אחד הגורמים החיוניים ביותר לשימור הקהילה ולהישרדותה לטווח זמן ארוך. עם זאת, הון חברתי משמש לבניית מסגרת של הסדרה חברתית עצמית בקהילות וירטואליות לגבי התנהגות ותכנים. ככל שהקהילה מלוכדת יותר סביב ליבה מסוימת (למשל, נושא מלכד או נורמות משותפות) כן ההסדרה העצמית לגבי התוכן והביטויים תתבסס על הֶסדרים שמגבילים מראש פגיעה בשאר חברי הקהילה. בהתאמה, תפחת ההסדרה המבוססת על צנזורה לאחר מעשה (כגון הנטייה להעניש חברים על־ידי מחיקת הודעותיהם או דרישות מהספק להסיר שם משתמש). ליבת הקהילה מייצגת את ההון החברתי שקובע למעשה את גבולות הקהילה ואת המרחב האוטונומי שלה, כמו־גם את היקף השיח ואת הגבולות הקהילתיים של המותר והאסור בכל הנוגע לחופש הביטוי ברשת המקוונת.

קהילה שמבוססת לאורך זמן על קבוצת משתמשים קבועה למדי שמחויבת לנורמות התנהגות ולגבולות ברורים – כלומר, קהילה עם מספר ניכר של חברים ותיקים

63 Barzilai-Nahon, *supra* note 21.

64 הון חברתי מתייחס לרוב למקבץ המאפיינים שמאחדים רשתות חברתיות. הכוונה למאפיינים כגון נורמות משותפות, אמון חברתי בין חברי הקהילה, וקשרים שמקילים את שיתוף־הפעולה ואת התיאום ומניבים תועלת הדדית. הן Robert Putnam והן Pierre Bourdieu התייחסו בהרחבה למושג זה. להיבטים ביקורתיים יותר בהקשרים קהילתניים (קומיוניטריסטיים) ראו: Barzilai, *supra* note 37.

שמשקיעים את כל מרצם רק בקהילה זו – תוכל להתמודד בצורה אפקטיבית יותר עם אתגרים שונים העומדים לפניה ועם איומים על קיומה הווירטואלי שבאים מקרב חברי הקהילה או מכיוונם של משתמשים המצויים מחוץ לקהילה. בקהילה כזו, שההון החברתי שלה מגובש, חברי הקהילה מהווים בעצמם שומרי־סף אשר מכוונים התנהגות ושולטים בתוכן בצורה עקיפה באמצעות הסדרה עצמית. הבסיס להסדרה בקהילות אלה הוא הכוונה והרתעה של המשתמשים לא לפגוע בשיח ובאופי של התייחסויות־הגומלין הקהילתיות. לעומתן, קהילות בעלות מבנה ליבה חלש יותר, שאינן מלוכדות בצורה ברורה ואשר מספר ה"אורחים" בהן גדול יחסית למספר חבריהן הקבועים, נוטות לעצב את בסיס ההסדרה העצמית שלהן על מנגנוני ענישה, שיכולים להתבטא באופנים שונים, כגון בידוד משתמשים, הרתעתם מהבעת עמדות ביקורתיות או נקמה על הבעת עמדות כאלה. לצורך כך מופעלים אמצעי צנזורה מגוונים, כגון מחיקת הודעות של משתמשים, מחיקת המשתמשים עצמם, הורדת הודעות של משתמשים אל תחתית הרשימה על־מנת להקטין את תשומת־הלב שיקבלו וכדומה. קהילות כאלה, שההון החברתי הקהילתי שלהן מוגבל, מסתמכות על צנזורה יותר מאשר על מנגנוני הכוונה ומשילות (כגון הבניית קוד חברתי וקהילתי, הכנת ערכות הדרכה למשתמשים חדשים, ניטור של הקהילה במשך כל שעות היום וכדומה).

מהות חופש הביטוי וגבולותיו תלויים בעיקר במאפייניה של הקהילה הווירטואלית, ופחות בהסדרה ובמנגנוני הסדרה חיצוניים לקהילה. כפי שהראינו לעיל, המדינה אינה מעורבת כמעט בהסדרי חופש הביטוי והגבלותיו במרחב הווירטואלי. יתר על כן, נאמנויות צולבות של משתמשים לקהילות וירטואליות שונות וכן הוותק שלהם בקהילה מסוימת ישפיעו על נכונותם של חברי הקהילה הווירטואלית לצנזר משתמש. יכולתם של אנשים בעולם הפיזי להתקשר לכמה קהילות בו־זמנית הינה מוגבלת, שכן חסמי־הסף בכניסה לקהילות פיזיות הינם גבוהים יותר. כמו־כן, העלות הכרוכה בכניסה בו־זמנית לקהילות פיזיות שונות (בעיקר במונחים של משאבים שונים, כגון זמן וכסף) הינה גבוהה יחסית. באינטרנט, לעומת זאת, אין לכאורה מגבלה ממשית המונעת משתמש מלהשתייך בעת ובעונה אחת למספר רב של קהילות, והדבר מקטין את תשומת־הלב הניתנת לכל קהילה וקהילה, ומוביל לנאמנויות צולבות ולעיתים אף מנוגדות של המשתמש אל הקהילות השונות שהוא חבר בהן. עם זאת, המחקר העלה כי משתמש בעל נאמנויות צולבות לשלוש קהילות וירטואליות שונות או יותר צפוי בסבירות גבוהה יותר להיחשב גורם שמפריע לחיי הקהילה הווירטואלית ומאיים על הסדר החברתי שלה. בהתאמה, תכניו יצונזרו יותר מאשר התכנים של שאר המשתמשים. הנה, מצד אחד, הסביבה הווירטואלית מאפשרת כניסה בו־זמנית לקהילות שונות ומנוגדות, אולם מצד אחר, למרות מגוון האפשרויות, הגיוון של חופש הביטוי יוגבל לפעמים על־ידי צנזורה בקהילה הווירטואלית.

חוקרי פוליטיקה השוואתית ותיאוריה פוליטית רואים בנאמנויות צולבות בסיס למשטר דמוקרטי, שכן נאמנויות צולבות מבטיחות פלורליזם תוך כדי כיבוד הפרוצדורות הדמוקרטיות.[65] באינטרנט נאמנויות אלה מייצרות דווקא פרדוקס: מצד אחד, האינטרנט

65 Arend Lijphart *Democracies in Plural Societies* (New Haven, 1977).

מאפשר מספר תיאורטי אינסופי של השתייכויות צולבות של משתמשי אינטרנט לקהילות וירטואליות שונות; מצד אחר, קהילות וירטואליות, בדומה לקהילות מוחשיות, עלולות לא להיות סובלניות כלפי משתמשים הגולשים בו־זמנית בקהילות וירטואליות רבות.[66] משתמשים כאלה אינם מעורבים לעומק בחיי הקהילה – בדרך־כלל זמן הגלישה שלהם בקהילה אינו רב, והם אינם בולטים לרוב בשיח הווירטואלי הקהילתי. פעמים הם אינם מעורבים דיים בשיח הדומיננטי של הקהילה, ופעמים הם מעורבים בשיח אך ורק במטרה לעורר ויכוחים קשים בקרב חברי הקהילה, ולא מתוך עניין אמיתי בנושא שנידון בקהילה.[67] לכן קהילות וירטואליות נוהגות להפעיל סנקציות נגד משתמשים עם נאמנויות צולבות, בשל רצונן לשמור על הנרטיב המשותף להן. הקהילות תופסות נאמנויות צולבות כפגיעה בקהילה, כתכונה שאינה משרתת את האינטרס הטוב והכללי של הקהילה הווירטואלית. לכן הודעותיהם של משתמשים כאלה נוטות להימחק יותר מהודעות של משתמשים אחרים. לשון אחר, חופש הביטוי באינטרנט כפוף פעמים רבות לנטייתן של קהילות וירטואליות לשמור על גבולות וירטואליים ברורים למדי בינן לבין קהילות וירטואליות אחרות. חופש הביטוי באינטרנט מוגבל על־ידי גבולות של מרחבים וירטואליים באופן דומה־משהו לעולם הפיזי.

דוגמה טובה להמחשת השימוש לרעה בנאמנויות צולבות הוא השימוש של חברות מסחריות בנאמנויות צולבות. חברות פרסום, חברות שיווק או חברות מסחריות אחרות נרשמות כחברות בקהילות מקוונות שונות היכולות להוות שוק פוטנציאלי למוצרים או לשירותים שלהן. תוך ניצול הנאמנויות הצולבות הן שולחות מידע מסחרי לקהילות וירטואליות רבות בו־זמנית, פעולה שמקבילה לדואר־זבל אשר נשלח באמצעות דואר אלקטרוני. המתוחכמות ביניהן עושות זאת באופן מוסווה, ומתערבות בשיחות המתרחשות בין חברי הקהילה המקוונת תוך כדי העברת תוכן לגבי המוצרים או השירותים שלהן. קהלי־היעד של תופעת המסחור של הנאמנויות הצולבות הם בעיקר קהילות של בני־נוער וצעירים, אשר מושפעים בקלות יחסית. שם יש פעילות רבה של פרסום מוסווה של מוצרים ושירותים, וזאת על־מנת לנצל את הבמה והמרחב שאותן קהילות מספקות, תוך הסתמכות על כך שמידת הפיקוח על התכנים הינה מועטה יחסית ושהפרסום זול יותר מאשר בעולם הפיזי. הנה, באינטרנט מתקיים קונפליקט בין כוחות של חופש ביטוי לכוחות של צנזורה, והם ניתנים למניפולציה על־ידי אינטרסים שונים, דוגמת אינטרסים כלכליים.

חופש הביטוי והצנזורה באינטרנט תלויים גם בוותק של המשתמשים בפורום. המחקר מראה בבירור כי הודעות של משתמשים ותיקים נמחקו פחות על־ידי מנהלי הקהילה. אותם ותיקים, שיוצרים את ליבת הקהילה, הם שמהווים את המנוף להון חברתי ולהבניית

66 Barzilai, *supra* note 37.

67 במחקר גילינו כי לעיתים הקהילה אינה מודעת לנאמנויות הצולבות של המשתמש אל הקהילות שהוא משתייך אליהן – למשל, במקרים שבהם המשתמש משתייך לקהילות אחרות אצל ספקי תשתית אחרים. אף־על־פי־כן, גם לגבי משתמשים כאלה נמצאה הסתברות גבוהה יותר שהם יימחקו. הסיבה לכך היא ההסתברות הגבוהה יותר שמשתמשים כאלה יפגינו התנהגות מסוימת בחיי הקהילה – אדישות, מצד אחד, או מעורבות הרסנית, מן הצד האחר. בדרך־כלל, כאשר מדובר באותו ספק תשתית, מנהלי הקהילות יכולים לבדוק לכמה קהילות המשתמש משתייך.

מסגרת של הסדרה עצמית יעילה בקהילה. הם נהפכים לשומרי־סף מרכזיים, ומשתמשים לעיתים קרובות בוותק שלהם כדי לאזן התנהגות קיצונית בקהילה, לייצב דיונים, להשקיט רוחות, להדריך חברי קהילה חדשים ולהתוות את הנורמות של הקהילה. המחקר הראה כי מכיוון שהרגולטור הרשמי – מנהל הקהילה – אינו נמצא פעמים רבות בפעילות הווירטואלית השוטפת, המשתמשים הוותיקים הם שנוטלים על עצמם את תפקיד האכיפה וההגנה על גבולותיה ותכניה של הקהילה הווירטואלית. הם אלה שמכוונים את המשתמשים להתנהגות ה"רצויה", הם אלה שמבקשים משאר החברים להטיל סנקציות על משתמשי אינטרנט בעייתיים, הם אלה שמתריעים כאשר נורמה או חוק הופרו, והם אלה שבוחרים את סוג ההסדרה שיש לאכוף בהתאם למקרה הספציפי.

לדוגמה, בפורום הדן בהווי החיים ההומוסקסואליים, בעקבות כניסה של משתמש אשר פגע בכוונה בחברי הקהילה באופן אישי והחל לכנותם בכינויי־גנאי ולנסות להפריע לשיחה, ביקשו הוותיקים מכל החברים האחרים להתעלם מאותו משתמש עד אשר יחליט הלה לעזוב את קהילתם הווירטואלית.[68] דבר דומה התרחש בפורום הקשור למשחקי מחשב – כאשר אחד המשתמשים ביקש סיסמות גנובות למשחקים, ועבר בכך על חוקי הקהילה, ביקשו הוותיקים מחברי הקהילה האחרים להתקיף את המשתמש באופן מילולי ולגרום לו תחושה כי הוא אינו רצוי בקהילתם.

ותק של משתמשי אינטרנט בקהילה משמש לשליטה ולהסדרה עצמית ברשת. אולם יתרה מזו, המחקר מראה כי קהילות וירטואליות נוטות לשמר את מבנה השיח שלהן בכל מחיר, וכי הן סובלניות ומאפשרות חופש ביטוי כל עוד הדבר אינו פוגע או מאיים על ההגמוניה שבהן. אם כן, קהילות וירטואליות אינן מרחב דמוקרטי לחלוטין המאפשר חופש ביטוי מלא, אלא הן מהוות שדה קונפליקטואלי הנתון לדינמיות של חופש ביטוי וצנזורה. הן חוֹוֹת מאבקים כחלק מתהליך של הסדרת תוכני השיח בהן, הן אינן משוחררות מהסדרה עצמית באמצעות מנגנונים שונים של צנזורה על ביטויים, ונעשות בהן פעולות נגד משתמשים המסכנים את השיח הדומיננטי בהן.

המחקר הצליח לזהות בבירור את הקבוצות בעלות הסיכון הגבוה יותר לחוות פעולות של צנזורה להודעותיהן, ואת התנאים המגבירים סיכון זה. למשל, הסתבר כי אף־על־פי שלכל משתמש יש לכאורה אפשרות להישאר אנונימי ברשת המקוונת, ההיסטוריה של ההתנהגות הווירטואלית נאספת בקהילות הווירטואליות ומשפיעה על ההחלטה של הרגולטורים את מה ואת מי לצנזר. המחקר הראה בבירור כי למשתמשים יש תבנית של התנהגות וירטואלית. תבנית זו נאספת בקהילות הווירטואליות עם כל פעולה, התבטאות או התנהגות שהמשתמשים נוקטים על־גבי הפלטפורמה של אותו ספק תשתית. יתר על כן, איסוף ההיסטוריה הווירטואלית נעשה לעיתים לא רק על תבנית ההתנהגות של משתמש בקהילה מסוימת, אלא גם על התנהגותו בכל הקהילות המתנהלות בחסותו של אותו ספק שירות. כך, הודעותיהם של משתמשים אשר נתפסים על־ידי מנהלי הפורומים

68 הנתונים שסופקו על־ידי תפוז כללו גם את התאריך שבו המשתמשים נרשמו בקהילה לראשונה ואת התאריך שבו הם נרשמו לראשונה אצל הספק, ועל־כן היה ניתן לבדוק את מידת הוותק שלהם.

או ספקי התשתית כבעלי היסטוריה בעייתית ייטו יותר להימחק או להיחשף לפעולות אחרות של הגבלות על חופש הביטוי (כגון העברה למקומות באתר שאינם בולטים לעין).

אחד המרכיבים בפרופיל של משתמש אינטרנט שיכול להוביל לחשיפתו לצנזורה מוגברת הוא היסטוריה אישית של הודעות מחוקות בקהילות וירטואליות שונות שהמשתמש משתייך אליהן. מרכיב אחר כזה הוא היסטוריה אישית של הפרעות לשיח הקהילתי. לדעתם של מנהלי הקהילות, הפרופיל ההיסטורי הינו כלי טוב לאיתור חברים בעייתיים בקהילתם. חשוב לציין כי אף שמנהלי הקהילות יכולים לבדוק הלכה למעשה את כמות המחיקות של הודעותיו של המשתמש, בפועל, כאשר אנו מדברים על בניית פרופיל אישי של משתמשי אינטרנט, אנו מתכוונים לסיווג התנהגות וירטואלית של משתמש מסוים. סיווג כזה יכול להיעשות גם מבלי לדעת סטטיסטיקה מדויקת, אלא באמצעות התבוננות מתמשכת על התנהגותו של חבר קהילה וירטואלית זה או אחר. אכן, בניגוד לדימוי המקובל בציבור ובניגוד לכללי הפרטיות, האינטרנט אכן מאפשר רמה גבוהה של מעקב אישי אחר המשתמשים. אין כיום הֶסדר משפטי המטפל בבעיה זו של הפרת האוטונומיה הפרטית של משתמשי האינטרנט. ספק גדול אם ייתכנו הֶסדרים משפטיים אפקטיביים בנקודה זו.

המשתמשים הוותיקים ממלאים תפקיד חשוב בקהילות הווירטואליות, שכן הם לרוב "בוני הפרופילים", והם אלה שמזכירים לכולם מי הוא כל משתמש. בניית הפרופיל של משתמשי הרשת המקוונת הינה חלק חשוב מאוד בתהליך ההסדרה העצמית של הקהילה הווירטואלית, והיא ממחישה למשתמשים, חברי הקהילה, את הצורך לציית לחוקי הקהילה – אותם כללים כתובים ובלתי־כתובים שבין צללי חוק המדינה. הנה, האינטרנט כמרחב וירטואלי יצר אפשרויות מעקב חסרות תקדים אחר המשתמשים, והדבר מקל הטלת משמעת וצנזורה בקהילות האינטרנט השונות.

נוסף על בניית פרופיל התנהגותי של משתמשים, המרחב הקהילתי האינטרנטי, שנחשב לרוב חופשי יותר מן המרחב הפיזי, אינו סובלני כלפי אורחים בקהילות הווירטואליות. ספקי תשתית מאפשרים לאנשים המעוניינים בכך להצטרף לדיונים בקהילות כאורחים, ולא כחברים. ברם, אורחים נתפסים כהפרעה אפשרית המסכנת את המרקם ההומוגני של הקהילה הווירטואלית, וכאיום על ההגמוניה של השיח בה. המחקר מראה כי הודעות של אורחים בקהילות וירטואליות נוטות להימחק בתדירות גבוהה יותר יחסית להודעות של משתמשי אינטרנט שהינם חברים בקהילה.

יתר על כן, למרות האנונימיות היחסית ברשת המקוונת, נוצרות בה זהויות וירטואליות לכל דבר, שידועות למנהלי הקהילה ופעמים גם לחבריה. משתמשים יכולים לעקוף זאת באמצעות כניסה כ"אורחים". רוב המשתמשים אשר בוחרים להיכנס לקהילות כ"אורחים" אינם באמת כאלה. בפועל הם חברי קהילה אשר מעדיפים להירשם בקהילה הווירטואלית כאורחים, ולא בכינוייהם הרגילים. לעיתים קרובות חברי קהילה וירטואלית מרגישים שדעותיהם אינן מקובלות על הרוב בקהילתם, והם מעדיפים לא להתעמת או להסתכן בבניית פרופיל שלילי. במקרים אלה הם מעדיפים להשתמש בשם משתמש של "אורח", ובכך להסוות את זהותם האמיתית. לטענתם, הדבר מאפשר להם חופש ביטוי גדול יותר עם לחץ קבוצתי קטן יותר וללא הסתכנות בנקמה. מצד אחר, התחזות לאורחים בקהילה מאפשרת להם עדיין להפיץ את המידע, שיכול להיות קריטי לקהילה,

ולהיות שותפים לדיון הווירטואלי. חברי קהילות וירטואליות נוטים להעדיף כניסה כ"אורחים" במיוחד כאשר דעותיהם אינן מייצגות את השיח ההגמוני בקהילה ועשויות אף להיחשב פרובוקטיביות ולעורר התנגדות. תופעה מרתקת זו של מאבק על אנונימיות, זהות ופרטיות ברשת המקוונת מלמדת עד כמה מנגנוני ההסדרה העצמית של התכנים ברשת חזקים, ועד כמה משתמשים שנתפסים כגורמי סיכון חווים אכיפה של הגבלות ביטוי למיניהן ברשת המקוונת.

בחלק זה הראינו, על בסיס נתונים מחקריים, כי בקהילות וירטואליות מתקיימים גם מנגנוני צנזורה לא־מדינתיים, מורכבים, גלויים וחבויים אך לא רשמיים. מנגנוני צנזורה אלה ביחס לתכנים של ביטויים יכולים להיות אפקטיביים. הראינו אילו קבוצות חשופות יותר לסיכון לחוות צנזורה ברשת המקוונת. מרבית הצנזורה ברשת המקוונת אינה באמצעות מנגנוני מדינה, אלא באמצעות חברי הקהילה עצמם. חברי הקהילה הווירטואלית רואים בהגבלת ביטויים מסוימים דרך להעשיר את איכות הקהילה שלהם ולשמור עליה. זו גם הסיבה לכך שההסדרה העצמית המקוונת הינה אפקטיבית, שכן היא מהווה מלכתחילה יוזמה של חברי הקהילה עצמם. בכך גם טמונה הסכנה הממשית של דיכוי דעות חריגות בקהילות מקוונות ומניעת שיח חלופי ושינוי של השיח ההגמוני.

ג. מודל רצוי של חופש ביטוי

חופש הביטוי באינטרנט אינו חופשי אם כן מצנזורה ומגבולות דיון. עם זאת, הצנזורה באינטרנט הינה מסוג חדש למדי, בעוד המודל של צנזורה מדינתית באמצעות מנגנוני הסדרה רשמיים רלוונטי הרבה פחות. סנסטין, בספרו *Republic.com*, טוען כי האינטרנט חולל מהפכה דמוקרטית בחיינו בכך שהוא מאפשר פרסונליזציה קיצונית של מידע ושירותים.[69] סנסטין סבור כי הפוטנציאל הדמוקרטי העצום של האינטרנט עלול לשמש להפצת רעיונות קיצוניים מבחינה פוליטית ומסוכנים מבחינה חברתית. הוא חושש מבדלנות־יתר שתפגע בשיח החברתי־הדמוקרטי. לטענתו, חופש ביטוי בדמוקרטיות צריך למלא אחר שלוש דרישות־סף: ראשית, יש לאפשר חשיפה של אנשים לתכנים שהם לא היו בוחרים בהכרח להיחשף אליהם מלכתחילה, אך שההיחשפות אליהם הינה חיונית לתהליך הדמוקרטי; שנית, יש להבטיח שתהליכים של קיצוניות ופיצול לקבוצות קיצוניות לא יתרחשו; שלישית, רוב האזרחים צריכים להיות עם קוד ערכי מינימלי משותף. אם דרישות אלה לא ימולאו, החברה תהיה הטרוגנית יתר על המידה, ויהיה קשה להתייחס באפקטיביות לבעיות חברתיות. על־פי סנסטין, בעבר היו מתווכים חברתיים למיניהם, כגון התקשורת המסורתית, שהיו אחראים למילוי דרישות אלה. אולם האינטרנט מפחית את כוחם של מתווכים אלה, בעודו מגדיל את הכוח של הפרט לבחור ולצמצם את מרחב ההתייחסות שלו על־ידי תהליכי פרסונליזציה של תוכן.

בפרק זה הראינו בבירור כי בסיס טיעוניו של סנסטין שגוי. כמו חוקרים אחרים, הוא מבטא הנחה רווחת אך שגויה כאילו באינטרנט אין מתווכים המגבילים את חופש הביטוי.

69 Sunstein, *supra* note 35.

הראינו כי תפיסה מוחלטת ובינרית כזו של האינטרנט הינה מוטעית. נכון אומנם שהאינטרנט מאפשר פרסונליזציה של מידע, אולם חופש הביטוי בו אינו מוחלט, ויש בו מנגנונים מקבילים להסדרה המסורתית המוכרת, וזאת במסגרת הסדרה עצמית. כמו־כן הראינו כי באינטרנט מתקיימת מניפולציה של תוכן ומידע.[70] הנה, בניגוד לדעתו של סנסטין, אנו מוצאים כי אין באינטרנט תנאים שיבטיחו שיח פלורליסטי מוחלט. המחקר על קהילות וירטואליות מראה בבירור שהפרט באינטרנט, וכן קבוצות וקהילות, יכולים להגביל – ובפועל אכן מגבילים – את השיח החברתי ואת התוכן, וכי הדבר מסכן מאוד את חופש הביטוי. מצד אחר, לקהילות וירטואליות יש יכולת אפקטיבית של הסדרה עצמית.

לנוכח ממצאי הפרק אנו מציעים כי מודל רצוי של חופש ביטוי באינטרנט יהיה מורכב משני מפלסים. ראשית, יש להעביר את הדגש מהסדרה מדינתית להסדרה עצמית, שכן ממצאינו מצביעים במפורש על ירידה משמעותית באפקטיביות של ההסדרה המדינתית ברשת המקוונת ועל תרומתה החיובית של הירידה בהסדרה המדינתית להגברת חופש הביטוי באינטרנט. לכן יש לברך על מודל חקיקתי שיבטל באופן רשמי את הצנזורה המדינתית באינטרנט, להוציא חריגים ספורים.[71] שנית, יש להביא לידי כינון הֶסדרים של שיתוף־פעולה בין ספקי השירות, המדינה והקהילות הווירטואליות. הֶסדרים אלה יתבססו על אי־התערבות של המדינה בתכנים אלא במקרים חריגים במיוחד, כגון הסתה לגזענות או פורנוגרפיה של ילדים. מצד אחר, הקהילות הווירטואליות צריכות להתחייב כלפי ספקי השירות והמדינה לאפשר חופש ביטוי מרבי בתחומן וכניסת משתמשים חדשים באופן שיצמצם משמעותית פגיעות בפרטיות, יגדיל את האוטונומיה של הפרט וישפר את היקף הפלורליזציה של השיח ברשת המקוונת.

הרשת המקוונת אינה סתם עוד מרכיב מובן מאליו בשיח הדמוקרטי, אלא מרכיב מכונן של תרבות דמוקרטית במאה העשרים ואחת. על־מנת לשפר את חיינו הדמוקרטיים נחוצים לנו הֶסדרים ברשת המקוונת, ולא אשליות חסרות בסיס מחקרי. ההסדרים המשפטיים הקונקרטיים חייבים להתבסס על הבנה מחקרית של אופייה של הרשת המקוונת, ולא על הנחות לא־בדוקות בדבר אופיו השוויוני והליברלי כביכול של האינטרנט. מחקר זה מלמד כי האינטרנט הינו מרחב פוליטי, שדה רב־כיווני, שמחייב פתרונות נורמטיביים. האינטרנט, כאתר של התגוששויות חברתיות, חייב ליהפך לחלק בלתי־נפרד של הֶסדרים, שבלעדיהם דווקא תגבר הנטייה לדיכוי החופש האנושי, ולא תפחת.

אילו נשמעה דעתנו המפורטת בפרק זה, לא הייתה תבונה רבה בצנזור ספרו של מייק אלדר. כפי שהראינו, עידן האינטרנט מביא בפועל לידי אובדן משמעותי של הגיונותיה של הצנזורה הישנה, המדינתית, באינטרנט. הראינו כי בית־המשפט העליון מפתח בהדרגה מודעות להשפעות האינטרנט על חופש הביטוי. למשל, דיון וירטואלי בספרו של אלדר במסגרת פורומים מקוונים היה מעודד דמוקרטיה התדיינותית מבלי לגרום כל נזק לבטחון המדינה, שכן ממילא הספר פורסם, אף אם לא באופן רשמי. חשוב לציין כי דיון

70 Barzilai-Nahon, *supra* note 21. כמו־כן ראו ניבה אלקין־קורן "המתווכים החדשים ב'כיכר השוק' הווירטואלית" משפט וממשל ו(2) (תשס"ג) 381, 393.

71 השוו להצעה ברוח דומה אצל אלקין־קורן, שם.

בספרו של אלדר בפורומים וירטואליים לא היה חסר גבולות, שהיו מעוצבים על־ידי חברי הקהילות עצמם. מקרהו של אלדר מובא בפרק זה רק כמשל. הנמשל ברור מאליו – כפי שהראינו בהקשרים רחבים יותר מצנזורה מדינתית בנושאי ביטחון, לאינטרנט יש תפקיד דמוקרטי חשוב בהפריית התדיינויות ובניתוץ הצנזורה הישנה. אך האינטרנט גם מיילד את הצנזורה מחדש ברמה קהילתית ועצמית. המחוקק חייב ללמוד את האינטרנט מעבר לאשליות חסרות בסיס ביחס לפתיחות הבלתי־מוגבלת כביכול של האינטרנט. במקום אשליות חשוב שהמחוקק יעודד כל העת הסרה של מנגנוני הצנזורה באינטרנט. לשון אחר, בעידן המקוון יש לעודד מפעל חקיקה שיסייע בהבניית שיח דמוקרטי באינטרנט, בין היתר מתוך הכרה כי המודל הישן של הצנזורה איבד ממילא את משמעותו.